

ВАРНЕНСКИ
СВОБОДЕН
УНИВЕРСИТЕТ
ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР

АКРЕДИТИРАН С
НАЙ-ВИСОКА ОЦЕНКА
СРЕД ЧАСТНИТЕ ВИСШИ
УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ

**Специалности за учебната 2017/2018 г.
Образователно-квалификационни степени „бакалавър” и „магистър“
(след завършено средно образование)**

Р – редовно обучение / З – задочно обучение / Д – дистанционно обучение

Обучението се провежда на български език. В означените специалности се предлага обучение и на чужд език, съответно:

ENG – възможност за провеждане на обучение на английски език

BI – Ексклузивна програма за обучение съвместно с BI Norwegian Business School, Норвегия,
което завършва с 2 дипломи – от ВСУ и от BI NBS

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПСИХОЛОГИЯ“

Психология (Р, З) ENG

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“

Международни отношения и право (Р) ENG

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПРАВО“

Право (Р, З)

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „АДМИНИСТРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ“

Бизнес администрация и мениджмънт (Р, З, Д) ENG

с профили:

Международен бизнес мениджмънт; Мениджмънт на туризма; Агромениджмънт

Публична администрация и мениджмънт (З, Д)

с профили:

Държавна и териториална администрация; Съдебна администрация

Международен публичен и бизнес мениджмънт (З)

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ИКОНОМИКА“

Финанси на английски език (Р) ENG, BI

Международен бизнес на английски език (Р) ENG, BI

Дигитална икономика (Р) ENG

Международни икономически отношения (З, Д)

Финанси и счетоводство (Д)

Маркетинг, реклама и ПР (З)

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ИНФОРМАТИКА И КОМПЮТЪРНИ НАУКИ“

Информатика и компютърни науки (Р, З, Д) ENG

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛСТВО И ГЕОДЕЗИЯ“

Архитектура (Р) ENG

Дизайн (Р, З) ENG

с профили:

Интериорен дизайн; Графичен дизайн

Строителство на сгради и съоръжения (Р, З) ENG

с профили:

Строителни конструкции; Пътно строителство; Водоснабдяване и канализация

Пожарна безопасност и защита на населението (З) ENG

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО“

Моден дизайн (Р, З)

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „МУЗИКАЛНО И ТАНЦОВО ИЗКУСТВО“

Хореография (Р, З)

с профили:

Български народни танци; Съвременен танцов театър

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ“

Защита на националната сигурност (Р, З)

с профили:

Национална сигурност; Защита от аварии и бедствия; Корпоративна сигурност; Организация и управление на националната сигурност

Противодействие на престъпността и опазване на обществения ред (Р, З)

с профили:

Криминалистика; Криминално разузнаване

Профайлъринг (Р, З)

Интелигентни системи за сигурност (Р, З)

Международно право и сигурност с английски език (Р, З) ENG

ИЗВЕСТИЯ

на Съюза на учените – Варна

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКА

- Младен Тонев**
Високите доходи като социална иновация 5
- Велислава Николаева**
Подходи в обучението по икономически
и управленски дисциплини в контекста на новите
образователни изисквания 11
- Николина Грозева**
Аспекти на финансовия анализ
на платежоспособността на предприятията 18
- Павлина Ямукова**
Защо науката е инструмент за определяне посоката
на развитие на човечеството? 24

ПРАВО

- Масис Хаджолян**
Трайното и мобилното в конституциите 29
- Андряна Андреева**
Историческо развитие на трудовия договор
в националното трудово законодателство –
възникване и периодизация 33
- Галина Йолова**
Някои сравнителни аспекти в уредбата
на обезщетението за временна неработоспособност .. 38
- Ивайла Димитрова**
Наказателна отговорност при незааявяване
на неплатежоспособност от търговеца –
теоретични и практически въпроси..... 44

СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ

- Веселина Славова**
Принципът за зачитане на автономността
и трудностите, които възникват при неговото
прилагане 49
- Иво Стамболийски**
Човекът в условията на културна глобализация..... 52
- Ивайло Лазаров**
Доколко рефлексивно и критически коректна е
квазиантропологичната идеологическа заемка
„индивидуален граждански субект“ в психологията? 57

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

- Дарина Димитрова**
Исторически традиции и тенденции за развитие
на академичната автономия..... 63
- Росен Велчев**
Щрихи към портрета на литературата 70
- Невена Добрева**
Предизвикателства и възможности пред
фонд „Култура“ на Община Варна 75

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.в.н. Боян Медникаров
проф. д-р Павел Павлов
проф. д.м.н. Росен Маджов
доц. д-р Иван Иванов
доц. д-р Даниела Георгиева-Клисарова

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА БРОЯ

проф. д.с.н. Лоретта Парашкевова
доц. д-р Маргарита Бъчварова
доц. д-р Масис Хаджолян
проф. д-р Валери Стоянов
доц. д-р Антон Грозданов

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ

Варна 9000
ул. “Васил Друмев” № 73

ВИСОКИТЕ ДОХОДИ КАТО СОЦИАЛНА ИНОВАЦИЯ**Младен Тонев**

Понятието „иновация“ произхожда от латинския корен „novus“, което означава обновяване или нововъведение. В специализираната литература има много определения за иновация, които взаимно се допълват и разнообразяват палитрата от гледни точки на различни автори. Така например бащата на предприемачеството Питър Дракър (1992, с. 30) пише: „Новаторството представлява икономическа или социална категория, а не технически термин. То може да се дефинира по начина, по който Ж. Б. Сей определя предприемачеството като фактор, променящ резултатността на ресурсите“.

По-често иновацията се явява като пазарен или социален феномен. Няма по-голям ресурс в икономиката от покупателната сила, творение на иноватора предприемач. Покупателната сила идва от възможността на пазарните участници да правят разходи, т.е. да правят покупки чрез достъп до паричен ресурс. Този достъп може да е следствие на няколко източника – доходи, богатство, достъп до евтин кредит, лизингови практики за отложени и разсрочени във времето плащания и други варианти на разпределението между настоящи и бъдещи доходи. Независимо от привидното разнообразие на източници на покупателна сила всички те се свеждат до един общ знаменател – доходите. Тяхното повишаване е цел на множество иновативни идеи. Практиката потвърждава, че успехите на много предприемачи се дължат на открития, за които не са необходими технологични новости. Иновациите включват нови идеи и отговор на нови пазарни тенденции. Идеите може да бъдат съвсем нови за пазара, прилагани вече от други, но нови за дадено общество, социална група, професионално съсловие, стопанска микроединица или домакинство, или комбинация от двете. Иновациите включват експерименти и поемане на риск. Някои опити за иновации може да пропаднат, някои успехи също губят тежест и пропадат, но понякога неуспехите могат да подобрят шансовете за бъдещ успех.

Иновацията по принцип е нов начин за правене на нещо. Тя може да се отнася както за малки подобрения и изменения, така и за радикални и революционни промени в мисленето,

The report attempts to clarify the macroeconomic impact of relatively higher wages in a competitive market, examples of early United States and the modern Japan. The effects of high incomes like social innovation have proven historically, economically and socially in all developed countries. However, these effects suggest adequate and economically reasonable regulation and differentiation of incomes and their actual commitment to individual contribution in the creation of the national product by each market participant.

продуктите, процесите или организациите. Иновацията е свързана с новаторството, което се определя като привързаност към новото, замисляне и правене на нововъведения.

Трудно е да се каже точно кога и къде високите доходи в качеството им на социална иновация се използват, за да създават мотивация към труд и същевременно да формират относително по-висока покупателна способност за големи групи от хора, т.е. се използват за създаване на голям и платежоспособен пазар на потребителски блага и фактори за производство.

Моментни, кратки и локализирани случаи на относително по-високо заплащане на труда съществуват при някои по-сложни и изискващи по-дълго обучение и по-добра квалификация занаяти в миналото. В относително по-ново време, когато развитите западноевропейски държави, като Англия, Франция, Германия, започват преход от занаятчийско и манифактурно производство към индустриално развитие, базирано на едросерийното машинно производство, по мнение на Пол Джонсън (1994, с. 90–96) – един от авторитетните американски публицисти на миналия XX век – в индустриалния сектор и по-конкретно в британската индустрия, заплащането на труда и условията на труд са по-високи и съответно по-добри в сравнение с неиндустриализираните отрасли на добивната, гърнчарската и въгледобивната промишленост в същата тази Англия, които Фридрих Енгелс разглежда в своя труд „Тежкото положение на работническата класа в Англия“.

Няма да е пресилено да се обобща, че в отделни моменти или краткосрочни периоди и по места, както в Стария, така и в Новия свят след Великите географски открития, са налице случаи на по-високо заплащане на наемния или на занайтчийския и професионален труд, като например труда на кралските бижутери и мебелисти или труда на ловците на ценни кожи в Сибир или в горите на Канада и Северните щати, или на фабричните работници в Англия в началото на индустриалния преврат.

Като цялостна политика обаче, определена от историческите и природо-географските условия, високото заплащане на труда във всичките му аспекти и приложения и в мащаби, обхващащи цялата страна и цялото общество с малки изключения, разбира се, е налице в САЩ в периода на териториално и демографско разширение и в процеса на усвояване на богатствата на Североамериканския континент. Става дума за териториалното разрастване и демографското увеличение на новопоявилата се в резултат на Войната за независимост от 1776–1777 г. млада американска държава като обединение на 13 щата във федерация, наречена САЩ и новоформиращата се в този контекст млада американска нация. Факт е, че САЩ не са нито монолитна държава, нито монолитно общество. По-скоро имаме ситуация на историческа поява на съюз (по-точно казано конгломерат) между няколко доста различни като бит, култура, начин на живот и дори като религия общности. Това, което отличава представителите на младата американска нация и което впечатлява Алексис дьо Токвил при пътуването му в САЩ през 30-те години на XIX век, е умението на хората от различните микрообщности – етнически, религиозни, професионални, културни, военни, политически и пр., да се сдружават с цел постигането на различни прагматични цели – защита на собствеността, усвояване на ресурси, урбанизация, благоустройство, изграждане на различни аспекти на стопанската инфраструктура.

В тринадесетте щата, разположени на атлантическото крайбрежие на Североамериканския континент, с население малко над 3 млн. колонисти трудовите ресурси се оказват относително дефицитни. Както отбелязва в една своя статия Джеймс Мадисън – четвъртият президент на САЩ: „Сега вече не е въпрос на хипотези и надежди, че Западните територии са мина с огромни богатства за Съединените щати; макар те да не са от такова естество, че да ни измъкнат от сегашните беди или веднага да започнат да дават някакви редовни постъпления за държавните разходи, все пак би било възможно при правилно

управление те хем да осигурят постепенното изплащане на вътрешния дълг, хем да осигурят за известен период свободни средства за федералната хазна”. (Мадисън, Д., А. Хамилтън, Д. Джей, 1997, с. 205) Ето тази „мина с огромни богатства”, за която пише Мадисън, е логичното обяснение за многогодишното и мащабно търсене на труд в ранните САЩ и запазва това търсене и производното му относително високо заплащане на труда близо столетие, прави САЩ уникална страна в такъв един план, в стопанската история на човечеството.

След Гражданската война в САЩ евтиният робски труд не може да бъде основа на производството в аграрния сектор и в добивната промишленост. Реализацията на мащабни инфраструктурни проекти, като строителството на железопътни трансконтинентални магистрали, плавателни канали и пристанища, обективно поражда необходимостта от нови и нови заселници, които да усвояват западните територии, завоювани във войните за испанското наследство, както и закупените територии, като Луизиана и Аляска. САЩ в периода на своето разрастване от океан до океан са нещо като обетована земя за милионите емигранти от Европа, Азия и Латинска Америка.

Милиони пришълци от цял свят са привлечени от новите възможности и от относително по-високото заплащане на труда и на професионалните услуги в САЩ в сравнение със страните и териториите, от които произхождат. Както отбелязва Бенджамин Франклин: „Единствените поощрения, които предлагаме на чужденците, са: добър климат, плодородна земя, здравословни въздух и вода, изобилие от провизии, **добро заплащане на работата**, любезни съседи, добри закони, свободно управление и сърдечно посрещане”. (Кинг, Р., 2009, с. 133)

В „История на човешките миграции” Ръсел Кинг отбелязва по повод на обстоятелствата, провокирали мащабна миграция на ирландците към САЩ в периода от 1841 до 1901 г., че „надниците в САЩ са четири пъти по-високи от тези в Ирландия”. (Кинг, Р., 2009, с. 141) В случая става дума за сравняване на средни величини, което означава, че в не малко частни случаи разликите в заплащането на труда са доста по-големи или по-малки.

В самите САЩ през по-миналия XIX век очевидно съществуват междурегионални различия, главно ценови, които се отразяват и на различията в цената на труда в отделни щати и в отделни географски региони. Например в Тексас през 80–90-те години на XIX век тон говеждо месо живо тегло струва 4 долара, докато същите

говеда, закарани на кланиците в Чикаго, струват вече 40 долара на тон живо тегло. Това е 10 пъти по-висока цена, която силно стимулира изграждането на пътища, железници и всякакъв вид инфраструктура, благоприятстваща търговията с едър рогат добитък, а и всички други търговски начинания.

Резултатът от това относително по-високо заплащане на наемния труд, както и от по-високите печалби на предприемачите в САЩ в сравнение с повечето останали страни в света е полиаспектен:

1. САЩ стават известни като място, което привлича предприемачи, както и граждански и обществено активни емигранти от цял свят.

2. Създават се условията за едно относително по-високо качество на живота за все по-голяма част от населението на САЩ.

3. Създава се за първи път в света един мащабен, и безпрецедентен като възможности, платежоспособен пазар за потребителски и инвестиционни блага.

4. Бързо се акумулират средства за стартиране на собствен най-често дребен и среден бизнес.

5. Като следствие от предходното се създава силно конкурентна предприемаческа среда, която се конкурира за всички ресурси – природни, енергийни, кредитни и трудови.

6. Конкуренцията за трудовите ресурси допълнително обуславя повишаването на заплащането на труда.

7. Подобряват се външно-търговските и външноикономическите позиции на САЩ. Те стават изключително желан външнотърговски партньор. Достъпът до платежоспособния и постоянно нарастващ американски пазар става своеобразна награда за всяка страна и за всяка фирма, които сполучат да влязат в търговски отношения с контрагенти от САЩ.

8. Високата цена на труда в САЩ предполага търсене на други алтернативни варианти за понижаване на производствените разходи. Търсенето на иновативни решения е главно в посока на трудоспестяващи и по-малко трудоемки начини и методи на производство. Най-често се прилагат нови методи за организация на труда, оптимизират се производствените операции, прилага се механизация, електрификация и автоматизация на производствените процеси. Като цяло още през втората половина на XIX век в САЩ е налице ориентация към прилагане на все по-високопроизводителни индустриални, аграрни, строителни и транспортни технологии и главно на такива, които са по-малко трудоемки.

9. Съответно стремежът към понижаване на производствените разходи в конкурентен план стимулира изобретателството, откривателството

и въобще иновациите. Не случайно за малко повече от 100 години САЩ се позиционират като водеща в технологично отношение страна, дала на света морзовия телеграф, телефона, автоматичните телефонни централи, компютъра, самолета, телевизията и мн. др. изобретения, динамизиращи изключително бизнеса, който и до днес си остава най-бързо развиващата се подсистема в американското общество според Алвин Тофлър (2007).

Днес вече не се оспорва ролята на високите доходи като социална иновация. Като най-типичен пример се посочват обикновено САЩ. Едва ли обаче САЩ, които имат твърде кратка история (като държава и нация) са първооткриватели на високите доходи в качеството им на социална иновация. Още повече, че конкретно в САЩ високото заплащане на труда не е толкова целенасочена политика, колкото исторически и географски обусловено явление – малцина колонисти се изправят пред задачата да усвоят и култивират цял един континент. Това обстоятелство предполага дългосрочно превишение на търсенето на труд спрямо предлагането на труд на трудовия пазар в ранните САЩ. (Кинг, Р., 2009, с. 133) Съвсем друга е ситуацията в западноевропейските страни, които прилагат високите доходи като социална иновация в периода след Първата световна война.

Подобна политика на доходите се наблюдава и в Япония в периода след Втората световна война. Икономиката на Япония може да се разглежда като своеобразен структурен контрапункт на силно монополизираната българска икономика. Япония започва своя същински икономически възход през 1955 година. Нейната икономика бележи среден ръст от около 9 % на година до началото на петролната криза през 1973 година. (Rugman, Alan. M., 2008, с. 67) Кризата, която се съчетава с икономическа и суровинна, е наречена петролен шок в Страната на изгряващото слънце. Въпреки че повечето западни икономики по това време бележат икономически подем, възходът на японската икономика няма прецедент в историята.

Изявени икономисти започват да говорят за “Japanese economic miracle” – японското чудо. Японската политика на „таргетинг“ настройва националната икономика в дългосрочен план към непрекъснат и динамичен растеж. Този растеж ѝ позволява да се превърне в една от най-високо технологичните, иновационните и с високо качество на произвежданата продукция икономика в света.

Интересното е, че през този период японската икономика бележи още един значителен успех.

Провежданата вътрешноикономическа политика на японските управляващи води до относително равномерно разпределение на националното богатство. Регулациите, икономическите и данъчните закони не позволяват разслояване на обществото на свръхбогати и свръхбедни, а създават истинска средна класа.

Един от главните фактори, обуславящи този успех, са фиксираната инфлация от страна на Японската централна банка, като тя много умело манипулира паричната маса в обръщение по формулата на Ървинг Фишер: $M \cdot V = P \cdot T$, където M – money supply (парична маса в обръщение), V – velocity of money exchange (скорост в пъти на размяната (оборота) на парични купюри), P – prices of goods and services (цени на стоки и услуги), T – transactions (транзакции – имат се предвид държавни субсидии социални помощи и др.).

През този период **правителството на Япония увеличава работните надници до седем пъти**, което води до **значително увеличаване на покупателната способност на населението**. Представителите на обществените групи на наемните работници и наемните служители, придобивайки високи доходи, стимулират потреблението вътре в икономиката. Това стимулиране от своя страна затваря кръга, като води до прогресивно увеличаване на системата „производство–потребление“ в самоподдържаща се и самоиндуцираща се спирала.

Математическото излагане на тази зависимост се изобразява с математическата функция $DI = C + S$, където DI – Disposable incomes (разполагаем доход), C – consumptions (потребление), S – savings (спестявания).

Високите доходи на населението водят до още едно позитивно икономическо следствие: с повишаването на доходите се повишават и спестяванията на населението. Последното от своя страна води до високи инвестиции при равни други условия. Едно от разбиранията в макроикономически план е, че високите спестявания гарантират високи инвестиции само при положение, че лихвеният процент се държи нисък. Всъщност математическите модели на избор между сегашно и бъдещо потребление показват, че спестяванията не зависят от величината на лихвите. Те са предимно психологически обусловени. Не случайно Джон Мейнард Кейнс въвежда категории като „пределна склонност към потребление“ и „пределна склонност към спестяване“. Нещо повече, той обръща внимание и на „парадокса на спестовността“ като явление, което на микроикономическо ниво има позитивна характеристика, но на макроикономическо равнище спестяванията са

отложено потребление, което свива съвкупните планови разходи, а оттам свива съвкупното търсене и в този контекст намалява и размерът на реалния БВП.

Икономическият модел, който илюстрира влиянието на спестяванията и инвестициите, се изобразява математически със следните алгебрични функции:

$$Y = C + I \quad (1)$$

$$Y = S + C \quad (2)$$

от тук следва, че:

$$C + I = C + S \quad (3)$$

След опростяване на израза получаваме, че:

$$S = I, \quad (4)$$

където Y – БВП (GDP), C – потребление на домакинствата (consumptions), S – спестявания на домакинствата и бизнеса (savings), I – инвестиции (investment). Лихвеният процент в този модел е „цената на парите или в случая – стойността на заемния капитал, респективно инвестицията – I “.

Наблюдава се икономически растеж „при обратна зависимост на лихва – инвестиция“, където ниският лихвен процент води до високи инвестиции и тази зависимост се изобразява по формула:

$$r = i - pi, \quad (5)$$

следователно $i = r + pi$, (6)

където r – real interest rate (реалният лихвен процент), i – nominal interest rate (номинален лихвен процент), pi – inflation (инфлация, инфлационен индекс), и още:

$$AD = C + I \text{ (fixed)}, \quad (7)$$

където AD – aggregate demand (съвкупно търсене), C – consumptions (потребления), I – investments (инвестиции).

В резултат на политиката на „демократизация на капитала“, много от работниците се оказват съсобственици в предприятията, в които работят, поради това, че притежават акции в същата компания. Често срещана политика на много от японски компании е да изплащат част от възнаграждението на своите работници във формата на акции. Може да се обобщи, че японският икономически модел въплъщава идеите на Карл Маркс, описани в неговия известен труд *Das Capital*. По същество той е реализация на ефективен метод за намаляване на противопоставянето на двата много важни фактора на производството: „капитала“ и „труда“. Това се отразява изключително позитивно на японската конкурентоспособност, защото в голяма част от японските корпорации работят високо мотивирани работници. Силната мотивация произтича от факта, че те, освен че са наемни работници, служители и мениджъри, са и съсобственици на капиталовите активи, от които получават дивиденди (част от разпределената

печалба), което води до висококачествено производство и до висока производителност на труда и управлението.

Към 70-те години на XX век японската икономика е вече високопроизводителна и конкурентоспособна и се определя като Economy of scale. (Gregory, N. Mankiw, 2009, с. 22) Производството на неинтелектуални и полуинтелектуални потребителски блага, както ги диференцира Алвин Тофлър (Тофлър, А., 1996), е заменено с производството на интелектуални и високотехнологични потребителски стоки. Над 90 процента от създавания БВП в Япония се формира по каналите на външната търговия. Главен външнотърговски партньор за дълъг период от време са САЩ, постепенно измествани от Китай, Индия и Западна Европа.

Един от най-ярките примери на позитивна държавна намеса на макроравнище е манипулирането на японската йена спрямо американския долар. То е възложено на главния монетарен институт в японската икономика – Централната банка на Япония. В случаите, когато японската йена е с нисък курс спрямо американския долар, са облагодетелствани японските фирми износителки. Чрез изкуственото поддържане на нисък курс на йената спрямо американския долар правителството на Япония чрез политиката на Централната банка прави скрита търговска субсидия. Математическата илюстрация на тази взаимовръзка между нисък курс на националната валута и високи експортни възможности на дадена икономика е моделът:

$$RER = \frac{NER \cdot (P_n/P_f)}{\quad} \quad (8)$$

където **RER** – реална норма на лихвата (real exchange rate), **NER** – нетна (номинална) норма на лихвата (net exchange rate), **P_n** – национална цена (price national), **P_f** – международна (външна) цена (price foreign).

Може да се обобщи, че високите доходи, които определено изиграват важна роля за японския просперитет и за японското икономическо чудо, не са панацея, нито са ключът към икономическо благоденствие и просперитет. Конкретно за България те обаче са необходимото условие за „оттласкването от дъното“, където вече десетилетия наред се намира българската икономика. Сами по себе си високите доходи не могат да решат проблема с икономическото развитие и просперитет. Образно казано обаче те са „опорната точка“ на „лоста“, с който да се повдигне стандартът на живот на българските граждани и да започне чувствително да се приближава до стандарта на „средния европейец“, каквото и да означава този евфемизъм. Това не е уникална и нова теза. Това е разбиране, което се споделя от

всеки непредубеден икономист у нас и извън страната. Ето позицията на чл.-кор. проф. Иван Ангелов. Той в прав текст заявява: „**Ниските доходи са проблем над проблемите в България.** Те са още по-голям проблем за младите хора, всред които безработицата е два пъти по-висока и доходите – по-ниски. Те са икономическа основа на бедността, която хората не могат, не искат и не трябва повече да търпят. Необходими са мерки за относително бързо повишение на доходите или поне да се покаже, че започва бавно, но категорично подобрене“ (Ангелов, И., 2013, с. 21).

В едно наистина конкурентно стопанство, дори и при един относително по-конкурентен отрасъл, икономическите модели показват, че би съществувал силен стимул към по-високи разходи за труд и към относително по-високо заплащане на труда при равни други условия.

В българското стопанство липсва реална конкурентна среда, то е силно монополизирано. В немалка степен са монополизирани и властовите позиции във всички сфери на обществения живот и стопанството. А както отбелязва в една своя статия проф. И. Ангелов: „Всеки монопол е вреден, но няма нищо по-лошо от частния монопол“ (Ангелов, И., 2012, с. 18) Именно при частните монополи, обсебили дейности със социална насоченост, се наблюдава най-големият провал в българската икономика (Ангелов, И., 2012, с. 18) – крайно лош мениджмънт и нарастващ стремеж да се компенсират нарастващи разходи и явна неефективност с все по-високи цени при константни и дори намаляващи реални доходи на населението в страната. Стремещът на монополистите към монополна печалба, естествено, пречи на растежа на доходите в България.

Характерно за българската икономика е, че към момента конкурентните ѝ предимства се формират на основата на ниските цени на базисните фактори – труд, природни ресурси и енергия, а не на база специализираните фактори като иновации, производителност, висококвалифицирана работна сила, научни изследвания и технологично развитие (които са в основата на дългосрочната конкурентоспособност). (http://www.opcompetitiveness.bg/images/filerepository/3554_Annex_10_OPIC_2014_2020_final_v17.11_2014_BG.pdf)

Това разбиране доминира сред законодатели, политици и обществени фигури в България и особено в асоциациите на работодатели и други аналогични сдружения. То е пречка да се обмислят и да се възприемат по-високите доходи в сектора на наемния труд в страната като вариант на социална иновация. Същевременно като иновационна среда България е на последно място в

ЕС и на едно от последните места в света. У нас е налице изключително ниска степен на иновативност на дейността на българските предприятия. Тя е резултат от недостатъчното сътрудничество между бизнеса, научните среди и висшите училища, малките по обем и неефективни инвестиции в НИРД и иновации, както и липсата на адекватна среда и инфраструктура за иновации. Българските МСП са на 108-мо място от 148 държави по отношение на бизнес сложност и иновации.

В гласуваните като решение на ЕК „Насоки за политиката на държавите членки в областта на заетостта“ на 02.03.2015 г. в Брюксел се казва: „Държавите членки, заедно със социалните партньори, следва да насърчават механизми за определяне на възнагражденията в зависимост от динамиката на производителността при отчитане на специфичните умения и местните условия на пазара на труда, както и на различията при икономическите показатели на отделните региони, сектори и дружества. При определянето на минималните възнаграждения държавите членки и социалните партньори следва да анализират въздействието им върху бедността сред работещите, както и върху създаването на работни места и конкурентоспособността“. (https://www.google.bg/?gfe_rd=cr&ei=d7PGV-f7DYTY8AefhoTYDA#q=%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5+)

Този цитат подсказва къде са белите иновационни полета за стимулиране на доходите в страните – членки на ЕС, в това число и в Република България – това са: 1) методите и инструментите за оценка на динамиката на производителността на труда; 2) преодоляването на различията при икономическите показатели на отделните региони; 3) регулирането чрез минималните възнаграждения на параметрите на бедността и 4) създаването на нови работни места; 5) въвеждането на нови форми на доходи и мотивация – участие на работниците в разпределението на печалбите или придобиване от служителите на дялове от собствеността; 6) въвеждането на минимална заплата за висшистите като противодействие на снижаващата се диференциация в заплащането на труда поради нарастването на минималната работна заплата. Иновациите във всяка една от тези насоки биха оказали позитивно въздействие върху равнището на доходите, а високите доходи, като доказала се иновация, определено ще имат позитивен ефект върху покупателната способност на гражданите, а оттам и върху динамиката на националния пазар, който сега е свит и деформиран от високото доходово

неравенство и растящата бедност в Република България.

Използвана литература

1. **Ангелов, И.** Икономически мерки за излизане от кризата. // в. Дума, 28.02.2013 г., с. 21.
2. **Ангелов И.** Кой движи прогреса? // в. Дума, 26.11.2012., с.18.
3. **Джонсън, П.** Интелектуалците. – София: Анубис, 1994.
4. **Дракър, П.** Новаторство и предприемачество. – Практика и принципи. – София: Хр. Ботев, 1992.
5. **Кинг, Р.** История на човешките миграции. – София: Сиела, 2009.
6. **Мадисън, Д., А. Хамилтън, Д. Джей.** Федералистът (Записките на Федералиста). – София: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1997.
7. **Тофлър, А.** Революционното богатство. – София: Обсидиан, 2007.
8. **Тофлър, А.** Трусове във властта. – София: Хр. Ботев, 1996.
9. **Gregory, N. Mankiw.** November 30, Macroeconomics. – Worth Publishers, 2009.
10. **Rugman, Alan. M.** December 9, 2008. International Business. Industry organization in an Economy. – p. 67, Financial Times, 2008.
11. https://www.google.bg/?gfe_rd=cr&ei=d7PGV-f7DYTY8AefhoTYDA#q=%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5+
12. http://www.opcompetitiveness.bg/images/file_repository/3554_Annex_10_OPIC_2014_2020_final_v17.11_2014_BG.pdf

За контакти:

Доц. д-р Младен Тонев
Катедра „Информатика и икономика“
Варненски свободен университет „Ч. Храбър“
тел. 0887 306 271
електронна поща: mladen_tonev@abv.bg

**ПОДХОДИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИКОНОМИЧЕСКИ И УПРАВЛЕНСКИ ДИСЦИПЛИНИ
В КОНТЕКСТА НА НОВИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ**

Велислава Николаева

Учебната дейност произхожда от трудовата дейност на хората, а резултатите от обучителния процес зависят от индивидуалните особености на личността да усвоява и впоследствие да интерпретира и прилага усвоените вече знания. Учебната дейност има силно изразен мотивационен елемент, от който зависи отношението към изучаваните предмети и към учебната дейност като цяло.

Учебната дейност може да се представи като съвкупност от следните елементи:

- Предмет на учебната дейност, който може да се отъждестви със съвкупността от знания, умения и компетенции, които обучаемите получават.
- Избраните средства за постигане на образователните цели, като акцент следва да бъде поставен върху все по-популярните напоследък интерактивни и игрови методи за преподаване.
- Средата, в която се осъществява учебният процес и която има съществен принос върху мотивацията на участниците в него.
- Обекти и субекти на учебната дейност, които са участниците в учебния процес.

1. Особенности и дисонанси в образователния процес

В образователния процес условно могат да се определят:

Обекти на обучение – ученици, студенти, обучаеми в хода на обучение през целия живот.

Субекти на обучение – учители, различни обучаващи институции.

Заедно с това следва да се отчитат и новите роли, които придобиват обучаемите и обучаващите. От една страна, обучаемият е този, който получава знанието, но от друга, заради новите умения и компетенции, които той трябва да притежава, и заради обстоятелството, че новият образователен модел изисква ученикът да бъде равноправен партньор в образователния процес, се променят характеристиките му на обект на управление.

The changes in the educational system of the Republic of Bulgaria create environment for the implementation of new teaching approaches in different educational and qualification degrees. This is a challenge before the educational institutions which have the opportunity to offer innovative and competitive educational product.

The present report aims at systemizing and analyzing innovative approaches, applicable in teaching economic and management subjects in the system of secondary and higher education.

Main tasks arising from the so-formulated objective are as follows:

1. To identify innovative educational approaches, applicable in the system of secondary and higher education.
2. To systematize the benefits and range of application from applying new educational approaches in the educational system.
3. To systematize and analyze educational approaches, applicable in teaching economic and management subjects.

Образованието е призвано да създаде знаещи и можещи хора за реализация в избраната от тях сфера. В Република България то е задължително до навършването на определена възраст, а образователната система е така изградена, че да дава равен достъп на всички граждани до него. Независимо от този равен и задължителен достъп до образователната система се получават несъответствия между:

- Достъп до образование и право на образование.
- Ниво на придобити образователни степени от обществото и нормативно регламентирани и национално определени стратегически цели и приоритети.
- Очаквано и получено качество на образователния процес.
- Търсене и предлагане на пазара на труда.

- Достъп до технологии, от една страна, и уменията за работа с технологии, от друга.

- Търсено знание, от една страна, и предлагано знание, от друга страна, в това число не само по отношение на релацията „обучаем – учител“, а и по отношение на връзката „обучен, който е активен участник на трудовия пазар, и работодател“.

Наблюдава се процес на разработване на различни локални, регионални и национални стратегически документи, адресирани към системата на образованието или някои нейни елементи, или имащи ефект върху тях, но видими и устойчиви във времето резултати като че ли все още не могат категорично да се посочат.

Причините за това имат различен характер. Като по-значими могат да се посочат следните:

- Въздействието върху обучаемите е едно и също, но възприетото и трайно усвоено знание е различно заради различната им индивидуалност, темперамент и перцептивни умения. Това води до различия в способността им да прилагат това знание в практиката.

- Различни са уменията на преподавателите да изберат оптималния подход за поднасяне на знанието.

- Различни са измерените резултати по време на обратната връзка, различни са и поставените оценки на възприетото знание. Всички, успешно преминали учебния курс и положили изпита, са обучени, но различните резултати показват различно ниво на усвоеното знание, което е предпоставка за различна последваща пригодност то да се прилага в ежедневието.

- Различно е отношението на обучаемите към ролята им в обучителния процес.

- Различно е очакването на потребителите на кадри за знанията, уменията и компетенциите на кадрите, които се включват в пазара на труда.

- Различни са обществените потребности от кадри с определена квалификация и набор от трудови качества.

Може да се направи аргументирано предположение, че във всеки обучителен процес предварително е заложено, още на неговия вход, изходът да е различен.

Това поражда и въпроса за различните резултати, които се получават при обучаваната страна при равни други условия и усилия на обучаващата страна. Отдавна монотонно-лекционната форма не се възприема добре от аудиторията – тя е една от възможните причини за различните резултати.

От една страна, съвременните образователни изисквания се променят в контекста на промяната на общата среда около нас, от друга – в образователната система има порядки, които трудно се реформират.

Решение на проблема с натрупани дефицити по време на обучението в системата на средното и висшето образование следва да се търси и в създаването на работеща система за обучение през целия живот при отчитане обстоятелството, че колкото по-доброволен е процесът на включване в него, толкова по-осъзната е необходимостта да се приеме колкото се може повече от това знание. Това обучение следва да надгражда, допълва и компенсира пропуснатото знание.

Дисонансите в образованието могат да се търсят и по отношение на асиметричността на информацията, която се търси, предлага и получава. Дисонанси, породени от новото качество на информацията, което тя трябва да притежава, и новите умения, които изисква, за да бъде създадена, усвоена и демонстрирана. Това показва и мястото на образователните институции, които следва да предложат образователен продукт, който да подготвя кадри, необходими и търсени от пазара на труда, но обучени в съответствие с изискванията на глобалния свят – технически грамотни, пригодни за съответните професии, с формирани умения за креативно и творческо мислене, способни да прилагат наученото в практиката.

Обучението в системата на народната просвета в Република България [2, чл. 2] е структурирано, както следва:[6]

- Общообразователна подготовка, която предполага формиране на знания по основни ключови компетентности. Еднаква е за всички видове училища и се придобива чрез едни и същи образователни предмети, които са с еднакъв хорариум в основната степен на образование, а в средната степен на образование – съобразно утвърдените рамкови учебни планове [3].

- Разширена подготовка, която включва усвояване на допълнителни знания, умения и компетентности от общообразователната подготовка.

- Профилирана подготовка, която обхваща обучение в съответствие с държавния образователен стандарт за профилирана подготовка. Определени са 11 профила, един от които е предприемаческият.

- Професионална подготовка, която предполага придобиването на професионална квалификация или правоспособност по професия в съот-

ветствие с държавния образователен стандарт за придобиване на квалификация по професия. Получава се в двете гимназиални степени на средното образование. Професионалната подготовка е обща, отраслова, специфична и разширена и включва теория и практика.

- Допълнителна подготовка, която дава възможност на учениците да развият своите компетентности според тяхната област от интереси.

- Специализирана подготовка, която се придобива в специализираните училища по спорт, култура, изкуства, религия.

След придобиване на средно образование обучаемите имат възможността:

- Да се включат в пазара на труда и да търсят своята професионална реализация.

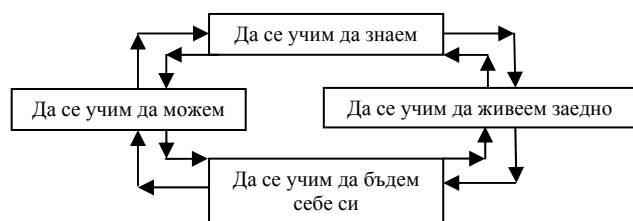
- Да продължат своето образование в следващите образователни и научни степени (в системата на висшето образование) [1].

- Да продължат своето обучение по програми за обучение през целия живот, различни от придобиването на висше образование [7].

Установените форми за организация на обучението са индивидуална, работа по двойки, група и колективна (фронтална).

Така установените особености и дисонанси на образователния процес позволяват идентифицирането на области, в които могат да се концентрират усилията за повишаване на качеството на обучението в образователната система на Република България.

Не на последно място е редно да се споменат и формулираните в доклада на UNESCO „четири стълба на знанието“ [11], които следва да намират своето отражение и проявление в образователния процес. Те определят основните области, в които е необходимо да се формират компетентности в хода на учебния процес и в съответствие с концепцията за учене през целия живот.

Фиг. 1. Четирите стълба на знанието

Източник: Способността за учене: Нашето вродено богатство. Доклад на UNESCO за образованието през 21 век. Изд. на Германската комисия към UNESCO, 1997.

Кратка характеристика на четирите стълба на знанието е посочена в таблица 1.

Таблица 1

Четирите стълба на знанието и модерното образование

Стълб на знанието	Кратка характеристика
Да се учим да знаем	Фокусът е поставен върху умението на обучавания да търси и придобива знания от различни области на живота и това да бъде един непрекъснат процес през неговия живот. В реална учебна среда това предполага насърчаване на самостоятелното търсене на информация по различни теми, насърчаване на критичното мислене, формиране на способности за анализ и синтез на информация.
Да се учим да можем (действаме)	Акцентът е върху придобиването на способности за креативно мислене в различни житейски ситуации. Обучаемият трябва да умее да разработва собствени стратегии за устойчиво поведение, като процесът на формирането на такива умения у него трябва да започне още от най-ранна детска възраст.
Да се учим да живеем заедно	Образователният процес трябва да възпитава и изгражда лична житейска ценност за толерантност и възприемане на различията в бита, културата, религията.
Да се учим да бъдем себе си	Образованието трябва да е така осъществено, че да води до изграждането на личности с креативно мислене, познаващи собствените си възможности и умеещи аргументирано да защитават своите тези и поведения.

Източник: Способността за учене: Нашето вродено богатство. Доклад на UNESCO за образованието през 21 век. Изд. на Германската комисия към UNESCO, 1997, с. 18–19.

Изложените до момента факти за образованието в Република България позволяват и идентифицирането на по-важни фокус-области, върху които следва да се концентрира обучението по икономически и управленски дисциплини като пряко отговорни за формирането на предприемаческа култура у обучаемите, а именно:

- Връзка между обучение по икономически и управленски дисциплини и пазара на труда.

- Връзка между обучение по икономически и управленски дисциплини и развитието на бизнес организациите, в т.ч., на собствен бизнес.

- Връзка между обучение по икономически и управленски дисциплини и обучение през целия живот, повишаване на предприемаческите компетенции както по хоризонтала, така и по вертикала (връзка между различните степени на образование).

В контекста на поставените за изпълнение задачи в настоящия доклад впечатление прави следното:

- Обучението по икономически и управленски дисциплини следва да включва и формиране на умения за „учене заради самото учене“, т.е. за

придобиване на широк спектър от знание, и „учене за можене и действие“, което да може да специализира знания и умения, съчетани с възможности за адаптиране в различните ситуации, за работа в екип, за поемане на отговорност, за креативност.

- Ролята на преподавателя се променя поради необходимостта да се приложат подходящи методи и подходи в учебния процес, които да отговорят на постулатите в така формулираните стълбове на знанието.

Това е предизвикателство пред преподавателите в образователната система, което трябва да доведе до промяна в начина на организиране и провеждане на учебния процес.

2. Иновативни образователни методи и подходи при обучението по икономически и управленски дисциплини

Обучението по икономически и управленски дисциплини участва при формирането на една от основните ключови компетентности, а именно „инициативност и предприемчивост“ [3, чл. 77]. Това извежда на преден план необходимостта от систематизиране на подходящите методи за обучение, които водят до получаването на високи резултати от учебния процес.

Един от възможните критерии, според които могат да се систематизират методите на обучение, е според начина на прилагане. Според този критерий методите на обучение са:

- Традиционни – с по-голяма роля на преподавателя. Много често обучаемият е само „обект“ в образователния процес – той е в ролята на слушател и/или наблюдател.

- Активни, при които се изисква активна самостоятелна работа от обучаваните. Обучаемият е „субект“ в образователния процес и му се поставят самостоятелни задачи.

- Интерактивни, при които се наблюдава активно взаимодействие между обучаемите и обучавачи, груповата работа в процеса на обучение и работа с информационни технологии. Обучаемият е в постоянно взаимодействие с останалите участници в образователния процес и е равноправен субект в него. Интерактивното обучение е диалогово обучение. При него липсва доминиране на едно мнение или на един говорещ. Интерактивното обучение предполага формиране и демонстриране на умения за критично и творческо мислене, за активно слушане, за анализ и синтез на информация от различни източници при решаване на проблеми, работа в група с различна големина.

Проведените изследвания сочат, че все по-малко резултатни са традиционните методи и все

по-често се появяват доказателства в специализираната литература, че между по-високите и устойчиви резултати от обучението и използването на активни и особено интерактивни методи на преподаване връзката е правопрпорционална.

В таблица 2 са систематизирани и предложени различни методи на активно и преди всичко – на интерактивно обучение, които са приложими при обучението по икономически и управленски дисциплини.

Таблица 2

Методи и форми на обучение

Методи на обучение	Характеристика
Ситуационни методи	
Игра	Вид симулация, в която обучаемите са или участници, или жури. Целта е да формират знания и умения, приложими в реални ситуации.
Ролева игра	Отразява реална ситуация, установените проблеми се решават чрез зачитане на определена позиция (роля). Развива комуникативните, аналитичните, творческите и социалните умения на обучаемия.
Казус	Индивидуално или колективно решаване на проблемна ситуация посредством прилагане на усвоено вече знание.
Симулация	Обучението се осъществява в среда максимално близка до реалната.
Дискусионни методи	
Дискусия и обсъждане	Развиват комуникативните, езиковите и речевите умения. Позволяват обсъждане на различни гледни точки. Обсъждането е по-конкретно по отношение на предмета на обсъждане от дискусиата. Разновидност на дискусиата е „Панелната дискусия“, при която обучаемите се разделят на групи, всяка от които получава за задача дискусия върху част от общия проблем. Интегрирането на индивидуалните решения в едно е решението на общия проблем. Ролята на учителя е да бъде модератор.
Дебат	Предполага обмен на идеи, тези и аргументи „за“ и „против“ зачитана позиция.
Мозъчна атака	Метод за генериране и обсъждане на идеи, базиран на синергичните ефекти, които могат да се получат в групата.
Беседа	Предполага междуличностно разбиране за коментирания проблем.
Емпирични (опитни) методи	
Социодрама	Предполага учене чрез преосмисляне на собствения опит и персонализиране на знанията. Обучаемите се опитват да си представят какво биха направили в дадената ситуация.
Метод на проектите	Може да предполага индивидуална работа на обучаемите или работа в група. Ролята на учителя е преди всичко на консултант. Позволява комплексност на анализа и на работата. Основно могат да се определят два етапа на работа на учителя – планиране на проекта, на целите и ресурсите, както и на собственото му участие в работата по проекта (което е по-скоро методическо и мотивационно) и планиране, подпомагане работата на учениците и оценяване на резултатите. При метода на проектите вербалната активност не е толкова силно изразена, а фокусът е върху учене чрез действие. Обучаемите разработват проект с определена последователност на действията, с доминиране на изследователска, откривателска, творческа, приложна дейност, с доказателства за приетите решения и с презентирание на проекта.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

Други форми и методи на интерактивно и групово обучение	
„Въртележка“	Участват две групи обучаеми, едните са неподвижни, а другите имат възможност да сменят местата си и да общуват с останалите.
„Брауново движение“	Движение в учебната зала с цел събиране на информация, която предварително е осигурена по някакъв начин.
„Аквариум“	Обучаемите са разделени на две групи. Първата е в центъра и дискутира проблема (тя е „аквариумът“), а втората наблюдава и анализира дискусиата. До решението се стига чрез консенсус.
„Дърво на решенията“	Определят се групи, като всяка обсъжда определен въпрос, след това листите със записаните идеи се разменят и всяка от останалите групи може да даде допълнителни идеи към вече формираните.
„Заеми позиция“	Всеки дава своята позиция „Да“ или „Не“ и обяснява защо.
„Учим заедно“	Обучаемите се разделят на разнородни по ниво на знание групи от 3–5 души, като на всяка се дава задача, която е част от по-голям проблем (тема), над който работи цялата група, наподобява панелната дискусиа.
„Лавина“ („Снежна топка“)	Поставя се задание – устно или писмено, което се записва на лист. Последователно обучаемите записват мнението си в листа. След като се съберат всички мнения, информацията, събрана чрез „лавината“, се прочита.
„SWOT-анализ“	Обучаемите индивидуално или разделени в групи изследват характеристиките: силни страни, слаби страни, възможности и рискове на ситуация, личност или проблем.

Източник: **Годорина, Д.** Форми на обучение. ЮЗУ, Благоевград, 2011; **Годорина, Д.** Създаване на интерактивна образователна среда (теоретични и приложни аспекти) // Интерактивните методи в съвременното образование. Унив. изд. „Н. Рилски“, Благоевград, 2010; **Иванов, И.** Интерактивни методи на обучение. // Юбилейна научна конференция „Образование и квалификация на педагогическите кадри – развитие и проекции през XXI век“, 2005.

В предложената таблица са посочени методи и форми на обучение, които са приложими при обучението на студенти и ученици по икономически и управленски дисциплини, но приложението им е пречатствано от редица обективни и субективни фактори:

- Факторът „време“ за подготовка на необходимите материали и структуриране на учебното съдържание за нуждите на изобрания метод.
- Умението на учителя да подбере подходящия метод и да го приложи в учебния процес.
- Умението на обучаемите да се включат активно в създадената нова учебна среда.
- Спецификата на учебното съдържание и др.

Част от посочените в таблица 2 методи на обучение, могат да се причислят към проблемно-ситуационния подход, който се използва за активизиране на творческото мислене. Като допълнение могат да се посочат още:

- Практически упражнения – ако поставената задача се решава по предварително известен алгоритъм или метод, то практическото упражнение не се счита за проблемна ситуация – то е такова само ако изисква творческо мислене и самостоятелно откриване на решението.

- Споделяне на натрупан опит, който да прерасне в дискусиа може да се случва и при публична защита на курсови задачи и реферати.

За повишаване на качеството на учебния процес при обучението по икономически и управленски дисциплини могат да се използват виртуално-тренингови технологии, които подпомагат рационалното онагледяване на преподавания материал. В съответствие със съвременните образователни методи това означава активно включване на всички сетива – зрение, слух, обоняние, вкус, осезание (допир), както и техните комбинации.

В системата на висшето образование широко използвани са:

- лекцията;
- упражнението, включително поставянето на практическа задача или работа по проект;
- наблюдението и демонстрацията;
- беседата и дискусиата.

Лекцията е словесен, вербален метод за преподаване, който позволява за кратко време да се изложат множество научни факти и теории, но не води до активно участие на обучаемите в образователния час. Класическата лекционна форма предполага излагане на факти от преподавателя, като рядко се дава възможност за активно участие на обучаемите.

За да се повиши ефективността на лекцията, е възможно да се избере следният подход – конспектът с резюме на темите се дава преди началото на курса, а по време на лекциите се дискутира, беседва, дава се информация, която не е публикувана до момента в публикациите на лектора, поставят се въпроси за връзка със следващата тема, често се правят анкети или тестове, включително анонимни. При внасянето на подобно разнообразие обаче съществува вероятността от подценяване на поставената задача за предварителна подготовка на обучаемите и затруднен текущ учебен процес.

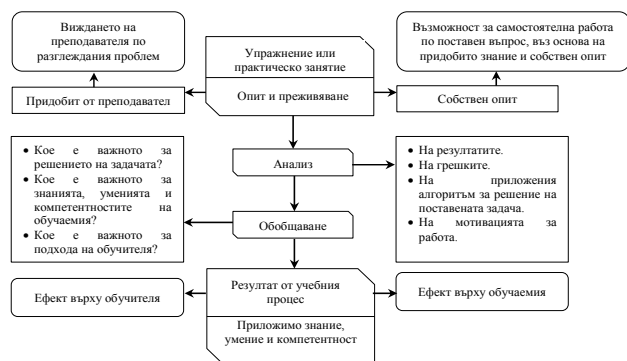
Рискът от неизпълнение на поставените образователни цели при заявено очакване от предварителна съзнателна самостоятелна работа на обучаемите поставя на преден план друг проблем, а именно наслоеното през годините разбиране, че през семестъра ролята на студента е само да присъства на занятия, но не и да полага текущи системни усилия за подготовка и активно включване в учебния процес.

Това очертава необходимостта от промяна в образователния модел, в който да се включат методи и форми, насърчаващи креативността, самостоятелността при работа и активност в хода на учебния процес.

Все по-често в аудитория по управленски и икономически дисциплини се използват работа в

група, среща с експерти, работа по практико-приложни задачи, които насърчават креативността, самостоятелността при формирането на изводи и творческото търсене на решение на поставените проблеми.

В настоящата разработка се защитава тезата, че подходящ подход за обучението по икономически и управленски дисциплини е интегрирането в образователния процес на т.нар. „учене чрез опит“, което успешно може да се приложи по време на практическите занятия, в часовете за упражнение и ограничено – в лекционните часове. Във фигура 2 е предложен алгоритъм за провеждане на занятие, което включва учене чрез опит.

Фиг. 2. Алгоритъм за провеждане на занятие с „учене чрез опит“

Източник: авторова разработка

Към така предложения алгоритъм могат да се добавят и следните препоръки:

- Прекратяване на монотонността и еднообразието в преподаването на знания по икономика и управление.

- Фокус върху самостоятелната и домашната работа, които са в основата на самообучението, което води до креативност и творчество. Разработване на курсови задачи и проекти по значими икономически и управленски проблеми – подпомага формирането на аналитични умения и умения за самостоятелно мислене.

- Акцент върху процеса на осмисляне на информацията, включително на нейното запаметяване. Не бива да се пренебрегва „зубренето“ (наизустяването), тъй като то води до ефективно запомняне и следва да се използва като ефективен помощник на познанието. Може да се прилага при усвояването на дефиниции. В останалите случаи трябва да се разчита на учене с разбиране.

- Организация на времето за учене – кога да се учи. Проблемът е особено голям при студентите, които в повечето случаи оставят ученето

само за сесията. Въвеждането на подхода „учене чрез опит“, както и използването на различни обучителни методи в часовете за практически занятия, а също и в лекционните часове (там където е приложимо) биха могли да повлияят положително върху резултатите от обучението по икономически и управленски дисциплини.

- Формиране, поддържане и развитие на умения за работа в екип – добре е да се експериментира с групите (брой членове и състав), а не винаги да са едни и същи. Използването на казуси и практически задачи, които предполагат работа в група, е подходящо за развиването на тези социални умения у обучаемите.

- Стимулиране на творчеството във всеки един етап от обучението по икономически и управленски дисциплини.

- Използване на практически задания и примери от икономическата и управленската действителност, с които да се подпомогне усвояването на теоретичното знание и по-лесното му трансформиране в приложно.

Повишаването на качеството на учебния процес по икономически и управленски дисциплини се влияе и от поведението на преподавателя по време на учебния час. Като по-важни характерни черти на добрия преподавател могат да се посочат:

- Визия, атрактивност и приветливост.
- Умение за говорене, слушане и комуникация с обучаемите, включително персонализация.

- „Слизане“ до нивото на обучаемите, но и умение за запазване на дистанция.

- Ясно поставяне на изискванията към изучаваната дисциплина – образователни цели и резултати, критерии за оценяване и др.

- Обективност при оценяването и отсъствие на лични пристрастия към обучаемите.

- Умение за насърчаване на креативността и самостоятелната работа на обучаемите.

Не бива да се пренебрегват процеса на дигитализация на образователния процес и способността да се използват технологиите при обучението по икономически и управленски дисциплини. Тук водеща е не само способността на обучавания да търси информация по поставените въпроси във виртуална среда, но и способността на учителя да създава и преподава знание във виртуална среда.

Предимствата на обучението във виртуална среда може да се търсят и по отношение на възможността за неприсъствено обучение, работа в мрежа, способност за наваксване на пропуснат материал от аудиторно обучение и др.

В този смисъл все по-популярни и атрактивни ще стават формите, чрез които може да се получава легитимно знание във виртуална среда. Редно е да се отбележи, че висшето образование много по-бързо от средното може да пренастрои и адаптира образователните си ресурси за обучение по икономически и управленски дисциплини за предлагане на знание в тази нова и предимно неприсъствена форма. Тук на преден план излиза не толкова способността на търсещия информация да работи с информационни технологии, а пригодността на преподавателите да подготвят обучителни ресурси, адекватни на новите условия за предлагане във виртуална среда и за формиране на компетентности по един нов начин, различен от класическата лекционна форма. Това е предизвикателство пред преподавателите, от които все така ще продължава да зависи успеваемостта на участниците в обучителния процес. Предизвикателство, което е свързано не само със систематизиране на знание, но и с усвояването на компетенции за предаване на това знание във виртуална среда.

Като обобщение на представеното изложение може да се посочи следното. Новите образователни изисквания предполагат обучението по икономически и управленски дисциплини:

- Да се осъществява в атмосфера на сътрудничество, креативност и мотивация, в която ролята на преподавателя е да поднесе необходимото знание, да се отнася с необходимото уважение към мнението на обучаемите по обсъжданите въпроси и да създава условия за работа, в които обучаемите да се чувстват мотивирани за работа.
- Да използва разнообразни методи на обучение, които да разрушат монотонността на учебния час. Въвеждането на практически занятия в обучението по икономически и управленски дисциплини е от изключителна важност за качеството на учебния процес и за нивото на усвоените знания, умения и преносими компетенции от обучаемите.
- Да използва технологиите за разнообразяване и визуализиране на обучението, както и за привличането на външни участници и експерти от практиката.

Използвана литература

1. Закон за висшето образование. Обн., ДВ, бр. 112 от 27.12.1995 г., ... изм. и доп., бр. 17 от 1.03.2016 г., в сила от 1.03.2016 г.
2. Закон за народната просвета. Обн., ДВ, бр. 86 от 18.10.1991 г., ... изм. и доп., бр. 109 от 20.12.2013 г., в сила от 1.01.2014 г., доп., бр. 61 от 25.07.2014 г., отм., бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила

от 1.08.2016 г., доп., бр. 80 от 16.10.2015 г., в сила от 16.10.2015 г.

3. Закон за предучилищното и училищното образование. Раздел II Училищна подготовка – същност и съдържание. Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г.

4. **Иванов, И.** Интерактивни методи на обучение. // Юбилейна научна конференция „Образование и квалификация на педагогическите кадри – развитие и проекции през XXI век“, 2005.

5. **Иванов, И.** Добри практики в образованието. // Годишник на ШУ „Еп. Константин Преславски“. Том XVI D. Педагогически факултет, – Ш., 2012, 199–209.

6. Наредба № 5 от 30.11.2015 г. за общообразователната подготовка, обн. – ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г., в сила от 08.12.2015 г.

7. Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014–2020, с. 21, <http://mon.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=143>, достъпно на 10.08.2016.

8. Наредба № 4 от 30.11.2015 за учебния план. Обн. ДВ, бр. 94 от 04.12.2015 г.

9. Общинска стратегия за сътрудничество с висшите училища и за утвърждаване на Варна като интернационален университетски град, <http://varna.bg/bg/articles/541/Стратегии.html>

10. **Попков, Тр.** Относно методите на обучение и качеството на университетското образование. // Качеството на университетското образование – проблеми и перспективи, Благоевград, 2001, с. 37–48, http://pedagogy.swu.bg/wp-content/uploads/2012/03/Popkovev_T_Methodos_Qualite.pdf

11. Способността за учене: Нашето вродено богатство. Доклад на UNESCO за образованието през 21 век. Изд. на Германската комисия към UNESCO, 1997.

12. Стратегия за развитие на предучилищното и училищното образование в община Варна. http://varna.bg/bg/articles/10955/03_октомври_2016.

13. **Тодорина, Д.** Създаване на интерактивна образователна среда (теоретични и приложни аспекти) // Интерактивните методи в съвременното образование. Унив. изд. „Н. Рилски“, Благоевград, 2010.

14. **Тодорина, Д.** Форми на обучение. ЮЗУ, Благоевград, 2011.

За контакти:

Доц. д-р Велислава Николаева
ВСУ “Черноризец Храбър”
9007 Варна, кк „Чайка”
e-mail: nikolaeva100@abv.bg

**АСПЕКТИ НА ФИНАНСОВИЯ АНАЛИЗ НА ПЛАТЕЖОСПОСОБНОСТТА
НА ПРЕДПРИЯТИЯТА****Николина Грозева**

В анализа на финансовото състояние на предприятието оценката на неговата ефективност е базисен измерител. Оценката на възвръщаемостта (реализираната доходност) има пряка връзка с оценката на задлъжнялостта и платежоспособността. С други думи, връзката между тях е функционална.

Целта на настоящата статия е да се изследва платежоспособността като ключов фактор за определяне ефективността от дейността. Тя може да се разглежда в дългосрочен и краткосрочен план, което предполага не само анализ чрез показатели за капиталова структура, но и анализ на паричните потоци на предприятието.

Способността на предприятието да поема своите дългосрочни задължения се анализира чрез изследване най-общо на неговата структура на финансиране.

Показателите за платежоспособност дават информация за относителния дял на привлечения капитал в структурата на финансиране, както и за реалната възможност на печалбата и паричните потоци да покрият лихвените разходи и другите постоянни разходи, когато станат дължими.

Сумата на привлечения капитал е от значение за определяне на рисковия профил на компанията и на нейната рентабилност, по-специално нивото на финансов ливъридж. Ливъриджът е усилването на ефекта, който е резултат от постоянните разходи и може да приеме две основни форми: оперативен ливъридж и финансов ливъридж.

Нивото на оперативен ливъридж се определя като: нетни приходи – променливи разходи/оперативна печалба (ЕВИТ) на база данни от отчета за приходи и разходи. В оперативен порядък нивото на оперативен ливъридж може да се изчисли като съотношение на процентното изменение на оперативната печалба към процентното изменение в обема на продажбите.

Казано по друг начин, оперативният ливъридж мултиплицира ефекта от промените в обема на продажбите върху оперативната печалба. Така при добро финансово състояние благодарение на този ефект при увеличение на приходите от дейността оперативната печалба нараства с изпреварващи темпове. Това се дължи на факта, че

The aim of this article is to examine solvency as a key factor for determining the efficiency of the business activity. It could be considered in a short-term and a long-term perspective, which suggests not only a capital structure ratio analysis but also cash flow ratio analysis.

въпреки че променливите разходи нарастват пропорционално на приходите, постоянните разходи не се изменят.

При финансирането на дейността използването на привлечен капитал представлява финансов ливъридж, тъй като лихвените плащания са основно постоянни разходи. Като резултат от лихвените плащания при дадено ниво на изменение (примерно процент) в оперативната печалба (ЕВИТ) нивото на изменение в счетоводната печалба (ЕВТ) е по-високо. Следователно финансовият ливъридж мултиплицира увеличението в оперативната печалба в печалбата и възвръщаемостта за акционерите. Във финансовата теория са известни три основни подхода за неговото определяне:

- Може да се определи на база ОПР като съотношение между оперативната печалба и счетоводната печалба.
- Определя се и чрез коефициент за съотношение на сумата на активите към общия капиталов ресурс в контекста на анализа на дългосрочната платежоспособност.
- Определя се чрез коефициенти на дълг и собствен капитал.

При добро финансово състояние предприятието би реализирало печалба на стойност над лихвените разходи, следователно включването на дълг в капиталовата структура може да понижи общата цена на капитала и да увеличи възвръщаемостта за акционерите.

Високото ниво на дълг в капиталовата структура увеличава риска от неплатежоспособност и резултира в по-високи разходи по заеми, които предприятието би платило, за да компенсира кредиторите за относително високия кредитен риск.

От казаното до тук може да се обоснове следната зависимост. Колкото по-голямо е използ-

ването на оперативния ливъридж, толкова по-висок е рискът от непокриване на кредитните разходи от оперативната печалба. Следователно използването на оперативния ливъридж може да ограничи капацитета от използването на финансов ливъридж.

Във финансовия анализ съществуват два основни вида показатели за анализ на дългосрочната платежоспособност: коефициенти на дълга и коефициенти за покриваемост.

Първата група показатели се изчисляват на база данни от счетоводния баланс, а втората – на база данни от отчета за приходи и разходи. В сумата на дълга за целите на анализа е целесъобразно да се включат дългосрочни и краткосрочни „финансови“ задължения, т.е. онази част от пасивите, чието погасяване е свързано с лихвени плащания.

Първа група показатели	Числител	Знаменател
Коефициент на общия дълг	дълг	общо активи
Коефициент дълг към капитал	дълг	общ капиталов ресурс
Коефициент дълг към собствен капитал (задлъжнялост)	дълг	собствен капитал
Финансов ливъридж	средна стойност на общия капиталов ресурс	средна стойност на активите
Втора група показатели		
Коефициент за лихвено покритие	оперативна печалба	лихвени плащания
Покритие на фиксираните плащания	оперативна печалба+лизингови плащания	лихвени плащания+лизингови плащания

Коефициент на общия дълг – измерва дела на активите, финансирани с привлечен капитал. Високата му стойност е индикатор за завишен финансов риск и оттам – за ниска платежоспособност.

Коефициент дълг към капитал – отразява относителния дял на дълга в капиталовата структура. Високата му стойност е индикатор за завишен финансов риск и оттам – за слаба платежоспособност.

Коефициент дълг към собствен капитал (задлъжнялост) – подобна интерпретация. Може да се изчисли на база балансовите стойности или по пазарна стойност на собствения капитал и по-рядко и на дълга.

Коефициент за лихвено покритие – посочва колко пъти оперативната печалба покрива лихвените плащания. Високата му стойност е доказателство за добра платежоспособност, тъй като показва, че предприятието може да обслужва

своите дългове за сметка на печалбата от дейността.

Покритие на фиксираните плащания – обвързва фиксираните плащания или задължения с паричния поток на предприятието. Показва колко пъти оперативната печалба покрива лихвените плащания и лизинговите вноски. Подобно на предходния показател високите му стойности са доказателство за възможността на предприятието да обслужва своите дългове за сметка на печалбата от дейността.

Анализът на краткосрочната платежоспособност следва да се обвърже с оценка на паричните потоци¹ от дейността. Нейната оценка е пряко свързана с оценката на ликвидността на предприятието и се интерпретира чрез показатели за съотношение между парични постъпления и плащания в широк смисъл.

За целите на финансовия анализ е удачно класификацията на паричните потоци (постъпления и плащания) да се направи по следните признаци:

А. Според мащаба на дейността:

- парични потоци на предприятието – агрегиран показател за всички парични потоци, свързани с цялостната стопанска дейност;
- парични потоци по видове дейности, формирани в условията на действащо предприятие – операционна, финансова, инвестиционна;
- парични потоци по структурни подразделения – по центрове на отговорност;
- парични потоци по отделни стопански операции.

Б. Според приложимите счетоводни стандарти в отчета за паричните потоци:

- парични потоци от операционната дейност – тя е основна дейност, която генерира приходи, както и друга дейност, която не е финансова или инвестиционна:

Входящи:

1. Парични постъпления от продажби на стоки и услуги
2. Парични постъпления от лицензни споразумения, авторски права, такси, комисиони и др. подобни приходи
3. Парични постъпления от застрахователни предприятия за обезщетения и други суми по застрахователни полици
4. Лихви по заеми

¹ **Паричен поток** – движението на парични средства в предприятието. Представява съвкупността от постъпления и плащания на парични средства в хода на обичайната дейност на предприятието. *Б.а.*

5. Парични постъпления от продажба на ценни книжа, държани за дилърски или търговски цели
6. Възстановяване на суми, изплатени като подоходни данъци

Изходящи:

1. Парични плащания на доставчици за стоки и услуги
2. Парични плащания на и от името на персонала
3. Парични плащания на застрахователни предприятия за застрахователни премии и други суми по застрахователни полици
4. Парични плащания на подоходни данъци
5. Парични плащания на лихви по заеми
6. Парични плащания по договори, държани за дилърски и търговски цели (за покупка на ЦК за дилърски или търговски цели)

– парични потоци от инвестиционната дейност – дейности по придобиване и освобождаване от дълготрайни активи и други инвестиции извън паричните еквиваленти:

Входящи:

1. Парични постъпления от продажби на имоти, машини и съоръжения, нематериални и други нетекущи активи
2. Парични постъпления от продажби на акции или дългови инструменти на други предприятия и лихви от участия в съвместни търговски дружества
3. Парични постъпления от фючърсни, форуърдни, опционни и суапови договори (освен ако се държат за дилърски или търговски цели)

Изходящи:

1. Парични плащания за придобиване на имоти, машини и съоръжения, нематериални и други нетекущи активи
2. Парични плащания за придобиване на акции или дългови инструменти на други предприятия и лихви от участия в съвместни търговски дружества
3. Парични аванси и кредити, предоставени на трети лица, които не са от финансова институция, в която тези сделки се класифицират като оперативна дейност
4. Парични плащания за фючърсни, форуърдни, опционни и суапови договори (освен ако се държат за дилърски или търговски цели или са класифицирани като финансова дейност)

– парични потоци от финансова дейност – резултатът от промените в стойността и състава на капитала и кредитите:

Входящи:

1. Парични постъпления от емитиране на акции или други капиталови инструменти
2. Парични постъпления от емитиране на необезпечени облигации, заемни средства, кредити, полици, ипотeki и други краткосрочни или дългосрочни заемни средства

Изходящи:

1. Парични плащания на собствениците за придобиването или изплащането на акции на търговското дружество
2. Парични плащания на суми по заемни средства
3. Изплащане на дивиденди
4. Парични плащания от наемател за намаляване на неизплатени задължения по финансов лизинг)

Изключват се безналичните инвестиционни и финансови сделки.

В. Според посоката на движение – дялят на положителни (парични постъпления) и отрицателни (парични плащания).

Г. Според начина на изчисление:

– брутен паричен поток – съвкупност от всички постъпления или плащания в определен период от време;
– чист паричен поток – разлика между паричните постъпления и плащания за определен период от време. Определя финансовото равновесие и темпа на нарастване на пазарната стойност на компанията.

Д. Според приложения метод на оценка на база времеви диапазон:

– сегашен паричен поток;
– бъдещ паричен поток.

Информационното обезпечаване на анализа на паричните потоци е основно от отчета за паричните потоци и отчета за доходите. Ако първият е съставен по косвения метод, се налагат някои корекции, за да се приведат счетоводните данни за оперативната дейност към реални финансово-икономически показатели.

Източници на парични средства могат да бъдат всички описани дейности на предприятието.

При „зрели“ предприятия е желателно паричните постъпления да се генерират от оперативната дейност. В хода на анализа следва да се направи оценка на тази тенденция в дългосрочен план.

Ако тенденцията е негативна, недостигът на пари ще се финансира чрез привлечен или собствен капитал, т.е. за сметка на финансовата дейност.

Следва да се оцени и направлението на паричните плащания от оперативната дейност. При стабилно финансово положение паричният поток е насочен към финансовата и/или инвестиционната дейност.

Ако предприятието има възможност да се разраства или да увеличава обема на своята дейност, е логично да възникнат инвестиционни възможности. В този случай паричните потоци от оперативната дейност ще се насочат към финансиране на инвестиционни дейности. Ако такава възможност няма или то не планира разрастване, паричните постъпления би следвало да се върнат на кредиторите и акционерите, т.е. към финансовата дейност.

Ако предприятието е **стартиращо или в процес на икономически растеж**, за няколко поредни отчетни периода е нормално да реализира отрицателни нетни парични потоци от оперативната дейност заради инвестиции в нетекущи активи и по-висок обем продажби на кредит, т.е. срещу увеличение на вземанията от клиенти.

В дългосрочен план тази тенденция не би следвало да се запазва. Притокът от парични средства е логично да се реализира основно от оперативната дейност, за да може капиталът да се възстанови на неговите собственици.

Следователно при финансово аналитичната оценка на платежоспособността се съблюдава общото правило, че паричните потоци от оперативната дейност трябва да покриват капиталовите разходи.

На следващо място паричните потоци от оперативната дейност трябва да се анализират по пера. В отчета, съставен по косвения метод чрез анализ на намаленията и увеличенията на вземанията, задълженията и материалните запаси, може да се отговори на въпроса дали предприятието съумява да генерира, или не парични потоци от оперативната дейност и по каква причина.

Следва да се съпостави чистият паричен поток от оперативната дейност с нетната печалба, като общото правило е, че паричният поток следва да надхвърля нетната печалба, тъй като тя включва и безналични разходи. Не на последно място тази връзка дава възможност да се анализира качеството на финансовата информация. Ако нетната печалба значително превишава оперативния паричен поток, то това може да е индикатор за агресивна счетоводна политика с цел показване на добри печалби, което от своя страна не води до

повишени парични постъпления от нормалната дейност.

След анализа на паричните потоци от оперативната дейност се пристъпва към анализ на паричните потоци от финансовата и инвестиционната дейност.

Етапите на анализа са същите като гореизброените. Следва да се анализират паричните плащания и постъпления по основни направления: инвестиции в нетекущи активи, в ликвидни активи, като ценни книжа, в дългосрочни финансови инвестиции. Анализът трябва да обвърже покриваемостта на тези инвестиции с парични потоци от другите видове дейност.

При анализ на секцията за финансовата дейност може да се направят изводи относно дейностите на предприятието по увеличаване, респективно изплащане на капитала и резултатът да се обвърже с неговата капиталова структура. Връщането на капитала не само на кредиторите, но и на акционерите също е видно от паричните плащания в тази част на отчета чрез плащанията за дивиденди и обратно изкупуване на акции.

В тази връзка във финансовата теория са познати два основни показателя за определяне на **свободния паричен поток. Това е превишението на оперативния паричен поток над капиталовите разходи.**

Наред с традиционните показатели тези се използват при финансов анализ, свързан с инвестиционната оценка на предприятия или на техните акции.

Паричен поток на собствения капитал или свободен паричен поток на акционерите (собствениците) – FCFE.

Това е свободният паричен поток, наличен за акционерите (собствениците) след като са направени инвестициите в оборотен капитал и нетекущи активи. □

$FCFE = \text{нетна печалба} + \text{амортизации} - \text{изменението на оборотния капитал} - \text{капиталови разходи} - \text{намалението на главницата по дълга} + \text{увеличението на главницата по дълга}$

Използва се следната формула:

$$FCFE = NI + NCC - FCInv - \Delta WCIInv - PP - PD + ND,$$

където: *FCFE* – нетни парични потоци за обикновените акционери

NI – нетна печалба

NCC – безналични разходи (амортизации)

FCInv – инвестиции в нетекущи активи

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

ΔWCI_{Inv} – промяна в нетния оборотен капитал

PP – погашения по главници

PD – дивиденди за привилегирани акции

ND – нов дълг, както и постъпления от издаването на емисии привилегирани акции

При този метод нетните парични потоци се дисконтират с цената на финансиране със собствен капитал.

Паричен поток на инвестиран капитал (собствен и привлечен), наричан още свободен паричен поток на инвестирания във фирмата капитал – FCFF

Това е паричният поток, наличен за кредитори и собственици, след като са платени всички оперативни разходи, данъци и са направени необходимите инвестиции в оборотен капитал и нетекущи активи.

$FCFF = \text{нетна печалба} + \text{амортизация} - \text{изменението на оборотния капитал} + \text{разходи за лихви} (1 - \text{данъчна ставка}) - \text{капиталовите разходи}$

$$FCFF = NI + NCC + Int * (1 - T) - FCInv - \Delta WCI_{Inv}$$

Може да се изчисли и чрез нетния паричен поток от оперативната дейност:

$$FCFF = CFO + Int * (1 - T) - FCInv,$$

където

CFO – нетен паричен поток от оперативната дейност

$Int * (1 - T)$ – нетни лихви

$FCInv$ – инвестиции в нетекущи активи

Нетните парични потоци се дисконтират със среднопретеглената цена на капитала на дружеството (WACC).

За изследване на връзката между ефективността и платежеспособността е подходящо използване на показатели за анализ **на ефективността на паричните потоци** и показатели за **покриваемост**.

Най-често използваните показатели са посочени в таблицата по-долу.

Показатели за ефективност	Числител/знаменател	Пояснение
ПП към ППр.	НППОД/нетни ППр.	оперативният паричен поток на един лев приход
Парична възвръщаемост на активите	НППОД/средна наличност на всички активи	размер на паричен поток, генериран от всеки лев инвестиции в активи

Парична възвръщаемост на капитала	НППОД/СК	размер на паричен поток, генериран от всеки лев собствен капитал
НППОД към оперативна печалба	НППОД/оперативна печалба	способността за генериране на пари от оперативната дейност
Показатели за покриваемост	Числител/знаменател	Пояснение
Покритие на дълга	НППОД/общо задължения	измерва финансовия риск и финансовия ливъридж
Покритие на лихвените плащания	(НППОД+платени лихви+платени данъци)/платени лихви	способността да се посрещат задълженията по лихви
Реинвестиции	НППОД/парични плащания за нетекущи активи	възможност да се придобиват активи с пари от оперативната дейност
Изплащане на дълга	НППОД/парични плащания по дългосрочни задължения	способност за посрещане на дългосрочни задължения и с оперативни парични потоци
Покритие на дивидентите	НППОД/парични плащания за дивиденди	способност за посрещане на задълженията по дивиденди с оперативни парични потоци
Инвестиции и финансиране	НППОД/парични плащания за инвестиционни и фанансови дейности	способност за придобиване на активи, изплащане на задължения и разпределение между собствениците на капитала

В заключение можем да обобщим, че анализът на паричните потоци е важна предпоставка за тяхното добро управление. Неова приоритетна цел е поддържането на платежеспособност, която е тясно свързана с ликвидността и рентабилността на дейността. Често пъти паричните плащания и постъпления имат неравномерен характер във времето. В резултат може да се формира излишък или дефицит на парични средства. Следователно е необходимо ефективно използване на временно свободните парични средства за реинвестиции в оперативната дейност и финансови инвестиции, тъй като те губят стойност във времето и под влияние на външни фактори. От друга страна, недостигът на парични средства оказва отрицателно влияние върху нивото на платежеспособност. Ето защо правилното финансово управление на паричните потоци се изразява в поддържането на относително постоянно ниво на ликвидност във времеви аспект.

Библиография

1. **Вос, Б.** Корпоративен анализ. Класика и стил, С., 2001.

2. **Захариев, А.** Финансовият лийвъридж и инвестициите в холдингов капитал. Сп. „Бизнес управление”, кн. 1, АИ „Ценов”, Свищов, 1999, с. 32–43.

3. **Трифенова, С.** Оценка на факторното влияние на задлъжнялостта и платежоспособността върху ефективността на предприятията. Годишник на Стопанска академия 2016, АИ „Ценов”, Свищов, 2016.

4. **Robinson, Th. et al.** International financial statement analysis, Wiley, NY, 2009.

За контакти:

Ас. д-р Николина Грозева
ВСУ „Черноризец Храбър”
катедра „Информатика и икономика”
e-mail:nnevinova@abv.bg

ЗАЩО НАУКАТА Е ИНСТРУМЕНТ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ ПОСОКАТА НА РАЗВИТИЕ НА ЧОВЕЧЕСТВОТО?

Павлина Ямукова

Един от основните приоритети преди и след кризата остава инвестирането в хора, иновации и научни изследвания, както и създаването на подходящ климат за предприятията, за да достигнат до нови пазари и да създават нови работни места.

Дефицитът на човешки капитал, при това – в глобален мащаб, извежда необходимост от създаването на различен модел на социално-икономическо развитие, качествено различаващ се от всички дотогавашни парадигми като отговор именно на предизвикателствата и заплахите на бъдещето. Естествено е, че този нов модел на развитие – **икономиката на знанието и обществото на знанието**, изисква нов тип човешки фактор. Изискват се хора с висока професионална подготовка, характеризираща се с непрекъснато усъвършенстваща се и повишаваща се квалификация (т.нар. продължаващо обучение – учене през целия живот).

Настоящият доклад преследва **методологичната цел**: да се даде израз на идеи по предложения проблем. **Превърнала се в непосредствена производителна сила, науката все повече определя посоката на развитие на човечеството.**

Признаци и характерни черти на общественото и социално развитие

През последните десетилетия се заговори, че най-сериозният световен проблем, който стои за разрешаване от човечеството през XXI век, е екологичният. В същото време – поне от началото на XXI век, се заговори, че социалните ефекти от глобализацията са един изключително сериозен проблем на човечеството – световен проблем. Според множество изследвания през 2016 г. в света има по-изразено социално неравенство, отколкото когато и да било в историята на цивилизацията, като това е най-сериозният проблем на човечеството. В никакъв случай няма да правя обзор на различните идеи, научни тези и изследвания. Няма да преценявам колко и коя е по-правилна или грешна, колко са различни и в какво се състои разликата между тях, както и дали не съществува по-сериозен проблем от изброените. Напротив – ще се опитам да установя приликата между тях. И тя е в това, че те се отна-

One of the top priorities before and after the crisis remains investing in people, innovation and research, and creating a suitable climate for businesses to reach new markets and create new jobs.

The shortage of human capital at that – globally, displayed a need for a different model of socio-economic development, quality differing from all paradigms until then, precisely as a response to the challenges and threats of the future. Naturally, this new model of development – the knowledge economy and knowledge society require a new type of human factor. Require people highly qualified, characterized by continuously improving and increasing qualification (The so-called continuing education – lifelong learning).

This report pursues methodological purpose: to give expression to ideas on the proposed issue (assertion-thesis): It has turned into an immediate productive force, science increasingly determines the direction of development of mankind.

сят за двете страни на едно и също нещо – една логично съществуваща и в същото време – взаимно изключваща се взаимовръзка – отношението на образованието към неравенството, и обратно.

Не е възможно да се отрече, че негативните въздействия са вследствие на кризите на капиталистическото развитие и отношението на индустриално развитие свят към страните от Третия свят. Кризите и механично редуващите се икономически спадове и подеми несъмнено са сред най-характерните черти на общественото развитие през последните десетилетия. В наши дни обаче вече не съществува механично редуване на спадове и подеми, а се появява нова и опасна тенденция: при оживлението след всяка депресия безработицата не спада до нивото на предишното оживление, а се акумулира към вече натрупаната от по-рано липса на трудова заетост. Поради това в страните от индустриално развитие свят (а и не само), процентът на безработните често надхвърля критичната според икономистите граница. Не

е възможно да се отрече също, че отношението на индустриално развития свят към страните от Третия свят несъмнено е сред факторите за влошаване на неравенството.

Проблемите на човечеството, които трябва да се разрешат, са едновременно свързани както със социалните ефекти от глобализацията, така и със социалното неравенство. Става въпрос за последиците от различни въздействия (глобални, екологични, социални и др.), водещи до неадекватно обществено развитие, като единствено възможният начин (инструмент) за тяхното недопускане, минимизиране, преодоляване и др. е образованието. Въпросът е – може ли образованието да спре разрушителния процес на времето, като служи на обществото. Има ли изход? Резонен е въпросът: въпреки всичко, не може ли да се избегне културната деградация на обществото? Отговорът е: не може, но това не прави проблема изцяло предопределен. Излизането от цикличността на общественото развитие се осъществява *от и със* човешки капитал, а той се постига единствено с образование. Просто ще изкажа непоколебимо убеждение – образованието ще направи неравенството по-равно (по-поносимо).

Гарантирането на цялостното участие на европейците в общественото и социално развитие и тяхната подготовка за съвременния професионален живот са основен социален приоритет на ЕС. Устойчивостта на системите за социална сигурност, трудовата мобилност и по-добрата съгласуваност на резултатите на трудовия пазар също са от съществено значение за функционирането на еврозоната и за напредъка към по-задълбочен и по-справедлив Икономически и паричен съюз.

В условията на един променящ се свят ЕС следва да се превърне в интелигентна, устойчива и приобщаваща икономика. Тези три взаимно подкрепящи се приоритета трябва да помогнат на ЕС и държавите членки да постигнат високи нива на заетост, производителност и социално единство. За постигането на тази цел са определени пет основни цели, които ЕС трябва да изпълни до 2020 г., които са в сферата на заетостта, образованието, научните изследвания и иновациите, социалното приобщаване и намаляването на бедността и климатът/енергетиката. *Следователно може да се обобщи – политиката на ЕС по социалните въпроси включва мерки за: трудова заетост, социален прогрес, социално приобщаване, социална закрила, солидарност и социално сближаване.*

Европейската платформа срещу бедността и социалното изключване е една от седемте водещи инициативи на стратегията „Европа 2020“ за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж,

която трябва да помогне на страните от ЕС да постигнат целта си да избавят 20 млн. души от бедност и социално изключване.¹ В същото време стратегията за растеж „Европа 2020“², насочена към преодоляване на кризата, се стреми да създаде условията, необходими за един различен вид растеж – по-интелигентен, по-устойчив и по-приобщаващ³. За да подкрепи тази цел, ЕС предприема редица инициативи, насочени към създаване на работни места (например чрез насърчаване на изграждането на социални предприятия), възстановяване на динамиката на пазара на труда (например като предложи рамка на ЕС за предвиждане на икономическото преструктуриране) и към подобряване на управлението на ЕС (например чрез ежегодно публикуване на сравнителен анализ на резултатите на държавите от ЕС въз основа на избрани показатели за заетостта).

През 2013 г. Европейската комисия представя пакет от мерки за социални инвестиции с цел растеж и сближаване, които би трябвало да помогнат на ЕС да постигне приобщаващ растеж до 2020 г. Чрез този пакет се определя рамка за политиката и се предлагат конкретни действия, които да бъдат предприети на равнище ЕС и от държавите членки, както и насоки за използването на средства на ЕС за подпомагане на реформите. В него са разгледани предизвикателства като изходът от порочния кръг на неравностойно положение за децата, застаряването на населението, активното приобщаване на лицата, изключени от пазара на труда, бездомността, социалните услуги от общ интерес, дългосрочните грижи и здравеопазването.⁴ Повечето от тези действия са политически мерки, които засягат въпроси като намаляване на броя на преждевременно напускащите училище, осигуряване на достъп до основни банкови услуги, популяризиране на социално отговорните предприятия, борба с детската бедност и пълно участие на ромите в обществото. Комисията организира годишен конвент съвместно с действащото председателство на Съвета на ЕС, който обединява всички основни участници от

¹ Платформата е създадена през 2010 г. и ще остане активна до 2020 г. (ел. източник: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=961&langId=bg>)

² „Европа 2020“ е стратегията на ЕС за растеж през следващото десетилетие: вж. по-подробно http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/flagship-initiatives/index_bg.htm

³ Вж. по-подробно ec.europa.eu/pol/index_en.htm

⁴ Социалните инвестиции са една от функциите на социалните политики заедно със социалната закрила и стабилизирането на икономиката (според ел. източник: http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/bg/employment_bg.pdf)

над 40 страни, работещи за справяне с бедността и социалното изключване. На него се прави преглед на вече извършената работа на европейско и национално равнище и се обсъждат нови инициативи за укрепване на борбата срещу бедността. Платформата и нейните годишни конвенции се превърнаха в основни инструменти за мобилизиране на всички заинтересовани страни на европейско, национално, регионално и местно равнище в посока към социалните инвестиции.

В Европа и България ЕСФ подпомага пазара на труда, оказва помощ на хората при намиране на по-добра работа и гарантира по-справедливи стандарти на живот и повече възможности за работа за всички граждани на ЕС. Фондът постига това, като инвестира в човешкия капитал на Европа – нейните работници, млади хора, групи в неравностойно положение и всички лица, търсещи работа. Десетки хиляди проекти по линия на ЕСФ се изпълняват в европейските малки и големи градове, селски общности и квартали. Те предоставят възможности за получаване на по-добри умения, работа, квалификации и за постигане на едно по-приобщаващо общество за всички европейци. ЕСФ инвестира също така в качеството на публичната администрация и прозрачността на съдебната власт в България. Целта е да се укрепят административният капацитет на публичните институции, да се насърчи електронното управление и да се подобри качеството на услугите и бизнес средата.

Чрез своите проекти по различни програми ЕСФ допринася за реалното подобряване на живота и на възможностите, с които хората разполагат. Проектите отварят врати към професионална реализация и подпомагат хората в намирането на по-добра работа.

ЕСФ инвестира в проекти за социално приобщаване, насочени към групи, като младите и възрастните хора в България, лицата с увреждания и тези с малцинствен произход, например ромите. Посредством подходящо обучение и инструменти за подкрепа те ще могат да придобият уменията и квалификациите, които са им необходими, за да могат да се интегрират по-добре.

ЕСФ в България се стреми да разкрие повече работни места и социално приобщаване, намалявайки същевременно бедността с цел постигане на своите цели в областта на заетостта и социалните дейности за 2020 г.⁵ България инвестира средствата по линия на ЕСФ в програми за развитие на висококачествени умения сред своята работна сила, гарантирайки едновременно с това,

че хората в неравностойно положение получават равни възможности с останалите.

Оперативната програма „Развитие на човешките ресурси“ (РЧР) за България има две основни цели: повишаване на заетостта и намаляване на социалното изключване; намаляване на нивата на бедност.

Оперативната програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ (НОИР) на Европейския социален фонд (ЕСФ) и Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР) за България през периода 2014–2020 г. описва приоритетите и целите при инвестиране на средства за подобряване на научните изследвания и иновациите, общото и висшето образование и професионалното обучение в България.⁶

Програмата има две основни цели: засилване на научните изследвания и иновациите и подобряване на образованието и социалното приобщаване при всички нива на образование.

Инвестициите ще бъдат насочени към следните приоритети:

✓ развитие на центрове за върхови постижения и центрове за компетентност като средища за висококачествени научни изследвания и иновации в областите, определени в Стратегията за научни изследвания и иновации за интелигентна специализация – чрез предоставяне на финансиране за научноизследователска инфраструктура с регионално и национално значение, както и за подпомагане на специализацията на изследователи и тяхното участие в Европейското научноизследователско пространство;

✓ инвестициите в образованието с цел подобряване на ключови компетентности на ученици и деца, включително чрез иновативни методи за преподаване. Те ще повишат качеството на висшето образование с оглед получаване на по-добри резултати на пазара на труда и ще насърчат модернизирването на професионалното образование и ученето през целия живот. Обърнато е голямо внимание на мерките за инвестиране в квалификациите на изследователи, учители, преподаватели, които подобряват тяхната мобилност и възможности за кариерно развитие;

✓ интеграцията на деца в риск от отпадане от системата на образование поради това, че принадлежат към маргинализирани етнически групи или към групи със специални образователни потребности.

⁵ Ел. източник: <http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=576&langId=bg>

⁶ Това е единствената оперативна програма в България, която ще бъде финансирана съвместно от ЕСФ (приблизително 353 млн. евро) и от ЕФРР (повече от 243 млн. евро) през периода 2014–2020 г. (източник: <http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=576&langId=bg>)

Следователно един от основните приоритети преди и след кризата остава инвестирането в хора, иновации и научни изследвания, както и създаването на подходящ климат за предприятията, за да достигнат до нови пазари и да създават нови работни места.

Защо образованието е инструмент за определяне посоката на развитие на човечеството?

Успешната навигация в съвременния свят изисква да притежаваме както професионални знания и умения, с които „да си вадим хляба“, така и редица други, без които съвременният човек е „изгубен“. Технологиите малко по малко превръщат света в едно „голямо село“, в което всички свободно общуваме и се развиваме, добре е да обърнем специално внимание на писменото изразяване и защо е важно човек да бъде грамотен. Накъдето и да си се запътил, няма да стигнеш далеч, ако не си грамотен. „Образованието е най-добрата инвестиция“, е казал Бенджамин Франклин.⁷ Тези думи са особено актуални в наши дни, когато житейската ни реализация зависи в много голяма степен от образованието – не само полученото в училище и университета, но и от „ученето през целия ни живот“.

Много изследователи смятат нивото на грамотност за ключово при оценката на човешкия капитал на даден регион. Причина за този възглед е фактът, че грамотните хора могат да бъдат обучавани много по-евтино от неграмотните. Смята се, че грамотността увеличава възможностите за намиране на работа и достъпа до по-високо образование. От друга страна, според някои по-нови изследвания, подобни корелации може би се дължат не на грамотността, а на самото посещение на училище.

Пък и нека си зададем въпроса: *Какво е да си неграмотен?* Още през 2011 г. Еврокомисията разкрива, че всеки втори български ученик има проблеми с четенето и разбирането на текст на родния си език?⁸ Дали оценките от матурите все пак са толкова ниски, колкото специалистите от ЕС определят – 41 % неграмотни ученици, разби-

раме всяка година след 2011-а – след края на всички държавни зрелостни изпити в началото на юни. Така някои бъдещи висшисти (най-вероятно) се отправят към прага на университета с огромни „пукнатини“ в знанията. А той пък, университетът, как да не ги приеме, като привлечането на студенти в повечето висши училища е от първостепенна важност. По този начин се обезсмислят усилията на останалите, които все пак намират за полезно трупането на информация и уважават образованието. Защо да разширяват общата си култура, като и с по-ограничени познания могат да влязат в желаното висше училище?!

Като оставим настрана проблемите в образователната ни система и без да поставяме всички под общ знаменател, разбира се, изниква друго основателно питане: младежта не се ли притеснява от огромните си граматически, семантични, стилистични и какви ли още не пропуски? Достатъчно е само да се „разходим“ из която и да е социална мрежа, за да открием отговора. Оказва се, че да си грамотен, вече не е модерно... Очевидно това, да си функционално грамотен, днес води до безсъние, стресови ситуации, високо кръвно и други неприятности. По-добре щеше да е сигурно, ако си функционално неграмотен – вече няма нужда да се чете кой знае колко – на телефоните всичко е с картинки...

И макар някои от нас да вярват, че това е валидно само за „масите“, очевидно приятните изключения се броят на пръсти. Все пак ще признаем – грешките биха били забавни, ако изводите от тях не бяха „трагични“. Най-мощна с броя на участниците, с най-разнообразен кръг на заинтересовани институции и с най-силно социално въздействие, системата на училищното образование и секторът на свързани с нея услуги продължават да поставят въпроси пред общественото развитие. Потребностите на тази тематична област могат да бъдат групирани по следния начин:

1. Потребности, свързани с достъпа до училищно образование, при които има нужда от преодоляване на дискриминиращи условия, засягащи специалните образователни потребности на детето, внимателно адресиране на проблематика, специфична за етническата среда на ученика, смекчаване на негативни тенденции, като отпадане от училище, свързани с бедност, състояние на семейната среда и др.

2. Потребности от развитие на качествено образование, адаптирано към пазара на труда.

3. Потребности, свързани с педагогическия персонал.

Следователно един от основните приоритети преди и след кризата остава инве-

⁷ <http://bogat.net/мъдрости-от-бенджамин-франклин/>

⁸ България е на 43-то място от 44 възможни според международния тест за грамотност на 15-годишните PISA. Страната ни е първа по неграмотност в Европейския съюз, сочи анализ на Европейската комисия. В световен мащаб заемаме 53-то място – много преди нас са Киргизстан, Тринидад и Тобаго, Туркменистан, Тонга. Интелигентността на нацията рязко намалява. По IQ вече сме след Монголия и Казахстан според класация на Центъра за демографска политика. Едва на 47-мо място сме по интелигентност в списък от 113 държави. Източник: <http://www.bnews.bg/article/109884>

стирането в хора, иновации и научни изследвания, както и създаването на подходящ климат за предприятията, за да достигнат до нови пазари и да създават нови работни места.

Нека си зададем и въпроса: Какво е да си успял?

За мен успял човек е този, който знае какво иска и намира начин да го постигне, умее истински да се зарадва на постигнатото, но и да продължи напред, да търси и намира нови хоризонти. Има много хора, които са постигнали професионални върхове, материално са най-добре обезпечени и удовлетворени благодарение на своя високооценяван труд, но... в личния живот нещата куцат. Някои от тях не страдат чак толкова много от това, понеже не е било приоритет в техния живот.

Така, според мен, успелият човек не е само онзи, постигнал това, което е искал, а този, който е щастлив и удовлетворен от постигнатото, каквото и да е то. Приемам десет качества, от които зависи успешността на човека, подредени според моя вътрешна хронологична система:

1) Да умееш да четеш правилно (има се предвид в дълбочина – умението за четене с разбиране, а не просто да си грамотен).

2) Да умееш да учиш (основен признак на интелигентността).

3) Да умееш да общуваш добре (да се изразяваш правилно).

4) Да умееш да разграничаваш истината от измислицата.

5) Да твориш, да създаваш нещо ново.

6) Да притежаваш умението да предвиждаш последствията.

7) Да се грижиш добре за здравето си.

8) Да умееш да чувстваш и изразяваш емпатия.

9) Да оцеляваш себе си правилно.

10) Да живееш смислено.

С други думи, да си успял означава да си грамотен.

Резонен е въпросът: въпреки всичко може ли да се гарантират цялостното участие на европейците в общественото и социално развитие и тяхната подготовка за съвременния професионален живот? Отговорът е: ДА, съществуват начини. Както излизането от спиралата на неравенството, така и създаването на различен модел на социално-икономическо развитие, качествено различаващ си от всички досегашни парадигми, се осъществява *от* и *със* човешки капитал, а той се постига единствено с образование.

Въпросът е – може ли образованието да спре разрушителния процес на времето, като служи на обществото. Има ли изход? Отговорът е: не може, но това не прави проблема изцяло предопределен. Превърнала се в непосредствена производителна сила, **науката все повече определя посоката на развитие на човечеството**. Естествено е, че този нов модел на развитие – **икономиката на знанието и обществото на знанието**, изискват нов тип човешки фактор.

За мен съществува непоколебимото убеждение – **образованието** ще определи посоката на развитие на човечеството. Следователно науката, създавана от обществото, е в служба на самото общество.

Използвана литература

1. Стратегията на ЕС „Европа 2020“
http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/flagship-initiatives/index_bg.htm
2. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=961&langId=bg>
3. europa.eu/pol/index_en.htm
4. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=961&langId=bg>
5. http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/bg/employment_bg.pdf
6. [http://bogat.net /мъдрости-от-бенджамин-франклин/](http://bogat.net/мъдрости-от-бенджамин-франклин/)
7. <http://www.bnews.bg/article/109884>
8. <http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=443&langId=en>
9. <http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=576&langId=bg>
10. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=961&eventsId=1008&furtherEvents=yes>

За контакти:

Ас. д-р Павлина Ямукова
e-mail: p_yamukova@abv.bg
ВСУ „Черноризец Храбър”
9007 Варна, кк „Чайка”

ТРАЙНОТО И МОБИЛНОТО В КОНСТИТУЦИИТЕ

Масис Хаджолян

Едно несправедливо и тиранично управление на монархическа Великобритания спрямо американските съединени щати през 18 век прелива чашата на гражданското търпение и довежда до Декларацията на независимостта от британската корона. Последва епична политическа битка „за и против” тяхната федерализация и приемане на първата в света Конституция на САЩ през 1787 г., която утвърждава една централизирана държава с цели и принципи, които са неизменни, трайни и продължават да бъдат модели на държавно управление и в съвременността.

Три са основните идеи, които се издигат като общочовешки ценности в преамбюла на Конституцията, която е една от най-кратките въведения към съществуващите основни закони на държавите. Едната е „осигуряване благата на свободата”, която е изстрадана в борбата за независимост и залегнала в Декларацията за независимостта от 4 юли 1876 година и в Договора за конфедерация от 1781 г. Тя е конкретизирана в последващите първи десет промени на Конституцията, приети през 1791 г. като Декларация за правата под въздействието и на френската Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г. Основното не е в набора на създадените и защитени права, а в готовността на държавата да създаде условия за прилагане на човешките свободи в обществената практика. От широката дискусия, проведена по времето на обсъждане на проекта за Конституция на САЩ, се вижда, че под свобода се разбира държавата да защитава личните, имуществени и други частни права в най-широкото им съдържание, както и да се бори срещу злоупотребите с тях. Още тогава защитниците на централизирано държавно управление отбелязват, че „политиката на свободите” в отделните щати е довела до беззакония и че „властта, с която се злоупотребява, престава да бъде законна власт и се изражда в тирания. Свободата, с която се злоупотребява или се довежда до крайност, е слободия” [1].

Втората непомръкваща идея е „утвърждаване на справедливостта”. Тя е интерпретирана в Декларацията за независимостта с изразеното убеждение, че „справедливата власт произтича от съгласието на управляваните” [2] и че историята

The report examines the question about the permanent and changing constitutional norms and their influence upon the public relations.

на краля на Великобритания по това време е история на многобройни несправедливости. Справедливостта е морална категория. Нейното съдържание се определя от всеобщия стремеж всеки да получава заслуженото за своето поведение. В това лаконично и най-общо изразено разбиране се включва съразмерността на оценките и отговорностите с извършените деяния (действия или бездействия) при различни житейски ситуации, вкл. при провеждане на държавната наказателна политика.

Третата идея „издигане на всеобщото благосъстояние” е стратегическа и постоянно действаща цел на държавата. Тя изразява нейната социална функция, която, заедно със защитната, определя основанието и смисъла на съществуването ѝ като политическа организация на обществото. Тя е заимствана от чл. III на Договора за конфедерацията.

Извън преамбюла Конституцията на САЩ има исторически принос с приложената система за разделение, балансиране и съдържане на властите, лансирана още от Аристотел и в по-ново време – от Джон Лок и Шарл Монтескьо. Смисълът на този принцип е и трите основни функции на държавата (законодателна, изпълнителна и съдебна) да се упражняват при взаимен контрол, възпиращи едни от други и при определени зависимости да се получи т.нар. „смесено управление”. С това никоя от властите няма да се окаже своеволна, диктуваща и надмощна спрямо останалите. Конституцията на САЩ дава пример за организация на системата за разделение на властите. Например Сенатът има изключителното право на импийчмънт спрямо президента; вицепрезидентът е по право председател на Сената, без право на глас, освен ако гласовете на сенаторите се поделят поравно; президентът има право на вето върху приети от камарите закони; всеки друг съвместен акт на двете камари трябва да бъде

одобрен от президента. Той назначава определени длъжностни лица сам или със съгласие на Сената; сключва договори с одобрението на две трети от сенаторите; в изключителни случаи може да сви-ка камарите или едната от тях на заседание.

Много важна и новаторска се явява идеята за съдебния контрол за конституционност на законите и правото на съдилищата да ги тълкуват. В дискусиата по приемане на Конституцията на САЩ един от нейните автори – Хамилтън, обосновава тези съдебни правомощия: „...съдилищата са замислени като междинен орган между народа и легислатурата.. да държи последната в рамките на нейните правомощия. Тълкуването на законите е същинската и изключителна сфера на работа на съдилищата. Една конституция всъщност е и трябва да се разглежда от съдиите като основен закон. Следователно тяхно е задължението да тълкуват нейния смисъл както и всеки акт на законодателното тяло. В случай на непримирима разлика между двата акта този, който притежава върховното право и валидност, трябва, естествено, да бъде предпочетен. Или с други думи, конституцията трябва да има предимство пред закона, волята на народа – пред волята на неговите пълномощници” [3]. Въпреки че приетата Конституция и до днес няма изричен текст по този въпрос, той е решен по пътя на интерпретацията му през 1803 г., по повод едно дело, от председателя на Върховния съд Джон Маршал и се прилага последователно до днешни дни. „Конституцията е или върховен закон, който не може да се изменя с обикновени средства, или е акт на същото ниво като обикновените законодателни актове, който законодателството ще може да изменя както му се иска... Един акт на легислатурата, противоречащ на конституцията, е нищожен. Тази теория е основно свързана със съществуване на писана конституция и трябва да бъде разглеждана като един от основните принципи на нашето общество” [4].

Идеите от преамбюла на Конституцията на САЩ за свободата, справедливостта и социалната функция на държавата бяха широко включени от европейските и от много други държави в техните конституционни системи. Заедно с тях в следващите две столетия се създадоха и утвърдиха видоизменени и нови конституционни принципи .

Народният суверенитет (народовластието) е иманентна идея на американската революция. Тя се предвижда и прилага вече две столетия във формата на представителна демокрация. Нещо повече, борбата за федерализъм е борба за преодоляване недъзите на крайния, неконтролиран и всевластен суверенитет, упражняван от щатските парламенти. „Всъщност, за някои, злоупотребите

с властта от страна на щатските законодателни събрания е главната причина Америка да се нуждае от нова Конституция” – пише през 1879 г. американският редактор на знаменитото издание „Федералистът”. Този принцип се предвижда в Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. във Франция, развива се във времето, обхваща и референдумите като форма на непосредствена реализация на народната воля. Същевременно, в различни периоди и държави, той се подлага на дебати по различни нейни параметри, особено относно нейните обхвати и когато се отнася до приложими елементи на избирателната система.

Принципът на правовата държава е непоклатим стожер, особено на либералната демокрация. Той изисква държавното управление да се осъществява в съответствие с Конституцията и законите, те да се съблюдават и изпълняват от гражданите, държавните органи и длъжностните лица. Но още по време на американската революция стои предупреждението, че самият закон трябва да бъде легитимен – възприемлив и приет от гражданите. Чувство на респект предизвиква лаконичното, но много изразително определяне на функцията на закона във френската декларация от 1789: „Законът забранява само онези действия, които са вредни на обществото. Всичко, което не е забранено от закона, е позволено; никой не може да бъде наказан за това, което законът не забранява”. Към това се прибавя онзи принцип на наказателното право, който е свещен за правосъдната система: „Никой не може да бъде наказан другояче, освен според закона, който е приет и утвърден преди престъплението и еднакво прилаган”. Законите трябва да бъдат справедливи, с което поддържат моралното си основание. Елемент на справедливостта е равенството на гражданите пред закона, недопускане на привилегии, освен когато са социално обосновани или изразени под формата на атрибути на властта.

Траен конституционен принцип е личността, нейното добруване и нейните права като цел на държавната политика. Нейните права са естествени и неотменяеми. Все пак правата не са безпределни. Здравият разум и реалните обществени отношения налагат те да бъдат ограничавани в две насоки: Недопустима е злоупотребата с права, както и тяхното упражняване, ако с това ще се накърнят права или законни интереси на други лица. Основната идея също произлиза от нееднократно цитираната френска декларация: „Свободата е правото да се върши всичко, което не е във вреда на другите”.

Посочените общочовешки ценности и принципи са дълбоко хуманни и победа на изконните

многовековни стремления на народите и на техните духовни водачи. Затова те са всеобщо приети от много голяма част на съвременните човешки общества. Те надхвърлят рамките на формите на държавно управление, устройство и политически режими. Красноречив е примерът с полувековната социалистическа система, която също, с малки изключения, ги приемаше и прилагаше. Друг е въпросът, че идеологията налагаше на някои от тях да се дава различно съдържание (например една доктрина приема свободата като право на човешки избор, а лявото философско течение – като физическа, но и икономическа свобода („бедният не може да бъде свободен“)).

Въпреки тяхната естествена трайност, поради жизнеността и мъдростта, вложени в тях, конституциите се самозащитават със заложените ограничителни предпоставки за промени. Още Конституцията на САЩ създава тежки бариери за бързи и несъстоятелни конституционни ревизии и това отношение се възприема в следващите основни закони на държавите.

В течение на времето някои конституционни принципи и общочовешки ценности се развиват, без да губят основния си замисъл и главното си съдържание. Например създаде се възможност за народни инициативи в законодателната дейност, като прояви на народно участие в управлението (Италия, Испания и др.); макар и в малко държави, в избирателните системи се въведе задължителното гласуване (Гърция, Португалия). В кръга на идеите за правовата държава Конституцията на Словакия утвърждава, че никой не може да бъде принуден да прави нещо, за което законът не го принуждава, а Конституцията на Литва – че незнанието на закона не освобождава човека от отговорност. Във връзка с равенството на гражданите пред закона Конституцията на Италия задължава държавата да отстранява пречките, които ограничават фактическото равенство на гражданите, тяхната свобода на развитие и за участие в организацията на държавата. Конституцията на Унгария съдържа норма за задължението на държавата да способства за осъществяване на мерки, които целят отстраняването на неравенството в шансовете на гражданите. В някои от конституциите е включена християнската идеология, в други – националната идентичност, историческото наследство. В преамбюла на Конституцията на България е определена като ценност търпимостта, разбрана като верска, етническа и идеологическа толерантност.

Държавите осигуряват възможности за изменение и допълнение на конституционни норми, а има и случаи, особено при промени на обществено-политическите и икономическите системи,

когато се налага цялостна конституционна ревизия чрез създаване на нови конституции. Промени се извършват главно за осигуряване на по-действено държавно управление. Но са познати и такива в кръга на основните права на гражданите. В Европа каталогът на основните права значително се е обогатил с нови права, особено след Втората световна война и под въздействие на Всеобщата декларация за правата на човека, приета от Общото събрание на ООН през м. декември 1948 г., и следващите международни правни актове. В сравнение с Търновската конституция от 1879 г. конституционните норми за правата на човека са се увеличили почти три пъти. Особено чувствително е увеличението в кръга на социалните права, но също относно личните и политически права. Докато в Търновската конституция имаше само две норми за културните права, в действащата Конституция те са развити в чл. 54 с три алинеи и в чл. 23 с три норми, в главата за основните права и за основните начала. Освен това има шест алинеи в чл. 53 относно правото на образование като съставна част на българската култура. Много европейски конституции създадоха нови норми, свързани с членството в Европейския съюз, както и с мира и междудържавните отношения. В България социалната практика доведе до промени в съдебната система, вкл. с регламентация на правомощията на министъра на правосъдието спрямо тази власт, нещо непознато на европейския конституционализъм.

Съществени са връзките между текстовете на преамбюлите на конституциите и конституционните норми. Налице са конституции без преамбюли, но тяхното съдържание задължително намира място обикновено в кръга на нормите за основните принципи. Там, където съществуват, текстовете на преамбюлите не са правни норми, но имат правно значение. Те показват „духа“ на конституциите, от тях лъха ароматът на обществото и държавата, идейното им съдържание и затова имат силна познавателна стойност. Те успешно служат за тълкуване на правните норми, като база за разкриване на техния смисъл и на волята на създателите на конституцията..., в синхрон и с обществените повели на историческото време.

Разграничаването на текстовете на конституциите на трайни и мобилни има главно методическо значение при тяхното „аутопсиране“ и изучаване, както и при обсъждане и прилагане на конституционна ревизия. По своята същност конституцията е единен правно-политически акт, тя доказва своята жизненост и необходимост и има силно въздействие върху обществените и държавните отношения.

Бележки

1. **Мадисън, Дж., А. Хамилтън, Дж. Джей.** Федералистът. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 1997, с. 23.

2. **Мадисън, Дж., А. Хамилтън, Дж. Джей.** Декларация за независимостта (Федералистът, 1997, с. 409.

3. **Мадисън, Дж., А. Хамилтън, Дж. Джей.** Федералистът. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 1997, с. 351.

4. **Донев, Ц.** Сравнително конституционно право. Развитие на конституционно-правните институции, 1993, с. 70.

За контакти:

Масис Хаджолян, доктор по право, доц. на ВСУ

GSM: 0887 596 030

e-mail: masisbg@yahoo.com

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ТРУДОВИЯ ДОГОВОР В НАЦИОНАЛНОТО ТРУДОВО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО – ВЪЗНИКВАНЕ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Андряна Андреева

Докладът разглежда генезиса на института на трудовия договор в два аспекта – неговото историческо възникване и развитието му в България в периода след Освобождението до наши дни. Акцент се поставя върху изследването на факторите, обусловили законодателната дейност в тази област през различните периоди в развитието на страната, и комплексното влияние на икономически и политически условия за съответните нормативни решения.

Основна цел на доклада е да се представи взаимовръзката между обществените отношения и нормативната база, съответно отражението на икономическата среда в правните норми. На тази база да се изведат съответни прогнози за развитието на трудовото законодателство и конкретно на института на трудовия договор в съвременните условия.

В исторически аспект трудовият договор е претърпял еволюционно развитие, пряко свързано с развитието на обществото. **Корените на договора в неговия най-общ вид са в римското частно право.** Развитието на този правен институт се свързва със засилената стопанска дейност и пропорционално на това се развиват и утвърждават и различните видове договори. Интерес представлява консенсуалният договор за наем (*locatio conductio*) и по-конкретно две от неговите разновидности – договор за наем на трудов резултат (*locatio conductio operis faciendi*) и договор за наем на работа (*locatio conductio operarum*). Този етап в развитието на римското частно право се счита за основополагащ в обособяването на труда като самостоятелно благо, различно от вещите, и съответно в развитието на специфичните договори с предмет правото на труд¹.

С процъфтяването и разрастването на Римската империя, успоредно се движи и процесът на развитие на правото и в частност на цивилното римско право, което преодолява първоначалния формализъм и възприема форми, съответстващи

The historical development of the institute of the employment contract is presented through historical retrospective analysis of its global genesis and the periodization of the regulations in the Bulgarian legislation. Based on the relation between the economic and political factors and the development of the institute the author defines the contemporary tendencies reflected through the current amendments of the Labour code and possible future amendments as object of legislative solution. On base of this defined relation between the global and regional factors the author makes relevant conclusions and recommendations.

на потребностите на стопанския обмен. Този начален “Римски” период в развитието и утвърждаването на договора като централно понятие и основен правен институт на гражданското право не само бележи началото, но и начертава основните тенденции в пътя на усъвършенстването му.

Следващият важен етап, отразяващ се значимо върху правния институт договор и в частност – трудов, е свързан с развитието на **конституционализма**. Възприемането на Конституцията като основен и върховен закон в едно общество, договор между свободни хора, споразумение между управляващи и управлявани за упражняване на властта в националната държава² е проява на утвърждаване на деята на Жан-Жак Русо за “обществения договор” на плоскостта на обществените понятия, отразили се в нормотворчеството в следващите периоди.

Съвременният етап в еволюционното развитие на договора в края на 20 век и първата половина на 21 век се характеризира с няколко специфични момента.

На първо място близо два века след зараждането на договора, съвременното общество, този

¹ **Жирар, П. Фр.** История и система на римското право. Част II. Облигационно право. Превод С. Ангелов. С.: СУ “Св. Кл. Охридски”, 1915, с. 690–815; **Мръчков, В.** Договорът в трудовото право. С., 2010, с. 13–14.

² **Спасов, Б.** Конституционно право на Република България. Част I. С., Юрипрес, 2002, 19–23; **Стойчев, Ст.** Конституционно право. 5 изд. С., Сиела, 2002, 78–79; **Танчев, Евг.** Въведение в Конституционното право. С., Сиби, 2003, с. 153, 162–163.

правен институт не само запазва водещата си позиция, но продължава еволюционното си развитие, като следва насоките на римското право.

На второ място развитието на договора е пряко обвързано с роенето на правните отрасли (търговско, трудово, семейно право, застрахователно право и др.). Този процес развива института в посока на видовото му разнообразие, тъй като във всеки един от тези отрасли той заема централно място и отразява спецификата на съответната уредба, регулирайки обществените отношения по специфичен начин. Това своеобразно “клониране” на договора в сферата на частноправните отношения е един процес, съответстващ на разнообразието на стопанските дейности и на съвременните условия на живот.

Третото проявление в насоките на развитие на института е истински новаторско, тъй като отразява навлизане на договора в сферата на публичното право. Административното и осигурителното право са само част от правните отрасли, в които този институт е проникнал и заема трайно място в регулирането на част от обществените отношения, присъщи за тези отрасли. В тази връзка в правната доктрина се говори за процес на “одоговаряне”³, който отразява едни нови превъплъщения на договора, непознати за предходните периоди от неговото развитие. Договорът излиза от традиционното поле на гражданското право и регулирането на по-тесните облигационни отношения и се превръща в институт на цялото право⁴. Според някои автори той се оказва пригоден да замести императивната правна уредба на закона, за да направи правната уредба по-ефективна⁵.

Не можем изцяло да се присъединим към тази теза, тъй като считаме, че договорът към настоящия етап само е призван да обогати способите на публичното право, за да го адаптира в определени негови части към новите потребности в регулираните обществени отношения. Но подкрепяме тезата, че посредством разширяването в неговото приложно поле в процеса на одоговаряне оравната уредба става по-ефективна и комплексно съчетавайки спецификата на методите на правно регулиране на отделните правни отрасли, отговаря на сложния характер на съвременните обществени отношения.

³ Supion, A. *Homojudicis*. Paris: Seuil, 2005, s. 146–150; Javillier, J, Cl. *The Employer and the Worker: The Need for a Comparative and International Perspectives*. – In: *Boundaries and Frontiers of Labour Law*. Oxford and Portland: Univesity Press, 2006, s. 364–365.

⁴ Мръчков, В. Цит. съч., с. 19.

⁵ *Ibidem*, s. 150–156.

Еволюционното развитие на договора в трудовото право е обусловено от протичащите обществени процеси и съответните им обществени отношения. Развитие на института на трудовия договор в България има своята историческа периодизация, която е с белези, съответстващи на отделните икономико-исторически стадии от развитието на страната ни⁶. Тези процеси, освен че са повлияни от вътрешни фактори, са обусловени и от протичащите световни и в частност европейски процеси.

Условно периодите в развитието на трудовия договор могат да се изведат по следния начин:

След Освобождението на България – от 1878 г. до 1944 г.

В началото на периода за този правен институт няма специална законова уредба, като неговата регламентация се извлича от чл. 386–402 ЗЗД от 1892 г. Посредством т.нар. договор за наем на лица, за да работят за потреба на другото” (чл. 386, т. 1 от ЗЗД) се създава основата за бъдещото развитие на трудовия договор. По-късно, през 1936 г., е приета Наредба-закон за трудовия договор, съдържаща законовата му дефиниция, сключване, действие, права и задължения на страните и съответно – прекратяването му⁷. През същата година е приета и Наредбата-закон за колективния трудов договор и трудовите конфликти. Това са основните източници на трудовите договори през този период⁸.

Същественото в характеристиката на периода е нейното основополагане по отношение на този правен институт за българските условия, предвид липсата на предходна нормативна уредба за страната ни, както и липса на традиции в тази насока. В основите на българското законодателство стоят италианският Граждански кодекс от

⁶ В периодизацията е обхванат времевият период след Освобождението на България до наши дни. Това е обусловено както от липсата на предходна самостоятелна нормативна уредба (национално законодателство), така и от целите на настоящото изследване, обвързващи потребността от анализ на факторите, повлияли пряко развитието на българското законодателство.

⁷ Вж. Ошанов, Р. Коментар на Наредбата-закон за трудовия договор. С., 1936, с. 1–17; Сталев, Ж., Л. Радоилски. Трудови закони. Тест и синтез на юриспруденцията. Второ изд. С., 1948, с. 19–63

⁸ За по-подробно историческо развитие на института вж. Радоилски, Л. Трудово право, историческо развитие. С.: Наука и изкуство, 1957, с. 194–197, с. 261; Средкова, Кр. Българското трудово законодателство – 100 години и след това (Актуални проблеми на трудовото и осигурителното право. Т. II. С.: УИ „Св. Кл. Охридски”, 2007, с. 209–297).

1865 г. и индиректно френският Граждански кодекс⁹.

Социалистически период – от 1944 г. до 1989 г.

Периодът е повлиян от навлизащите нови за България обществени отношения, както в политически, така и в икономически аспект. Развилите се до този момент капиталистически основи на икономиката в страната са сринати, утвърдени международни принципи са заменени с нови. В тази връзка двете приети социалистически конституции, се явяват не толкова пряк източник на норми касаещи развитието на трудовия договор, колкото цялостно регламентират настъпилите обществено-политически промени и с това поставят база за тяхното съществено изменение в съответното законодателство.

С Конституцията от 4 декември 1947 г. се въвежда “планово начало”¹⁰, свързано с регулиране посредством държавен народностопански план на държавната, кооперативната и частната стопанска дейност. Това от своя страна довежда до приемането на нов Закон за задълженията и договорите през 1950 г., с който се внасят изменения в определението за “облигационен договор”. Водещи автори в правната доктрина въвеждат самостоятелно определение, касаещо договор между социалистически организации – “съглашение между две (социалистически организации) или няколко от тях за установяване

или прекратяване на гражданскоправни отношения с цел най-добре да бъде изпълнен планът”¹¹.

Конституционните норми, касаещи пряко трудовото законодателство, се съдържат в чл. 73 и чл. 74 от Конституцията, регламентиращи основните права на труд и почивка¹².

През този етап основен пряк източник на трудовите договори е Кодексът на труда от 1951 г. Нормативната уредба както на индивидуалния, така и на колективния трудов договор е минималистична и се свежда до определяне на мястото и характера на работата (чл. 15 от КТ от 1951 г., отм.) и разглеждането му като средство за изпълнение и преизпълнение на плана (чл. 9–14 КТ от 1951 г., отм.).

Втората социалистическа Конституция на Народна република България от 1971 г. (отм. ДВ, бр. 56 от 134 юли 19991 г.) по сходен начин урежда обществените отношения, свързани с икономическата дейност, и съответно Кодексът на труда от 1986 г. (в неговата първоначална редакция) по сходен начин регламентира мястото и ролята на трудовия договор.

Съвременен етап на демократично развитие на Република България в условията на пазарна икономика – след 1989 г.

След началото на демократичните промени в Република България от края на 1989 г. са извършени законодателни промени на различни нива в йерархичната структура на нормативните актове, целящи да отразят прехода. В Конституцията от 1971 г. се извършват изменения (глава втора – “Обществено-икономическо устройство”), отразяващи опита на българския законодател да регламентира започналия процес на икономическа промяна от плановостта на социалистическото стопанство към пазарна икономика.

⁹ В правната доктрина е възприето Законът за задълженията и договорите от 1892 г. да се счита за последовател на Наполеоновия кодекс и съответно българската юриспруденция е повлияна от френската. Вж. Апостолов, Ив. Облигационно право. Част първа. Общо учение за облигацията. Фотот. изд. С.: БАН, 1990, с. 15–16.

¹⁰ Член 12: Държавата насочва с държавен народностопански план държавната, кооперативната и частната стопанска дейност с оглед на най-целесъобразното развитие на народното стопанство и повдигане на народното благосъстояние.” Член 13: “Външната и вътрешната търговия се направляват и контролират от държавата. Може да бъде въведено изключително право за държавата да произвежда и търгува предмети, които имат съществено значение за народното стопанство и за нуждите на народа.” Член 14: “Трудът се признава за основен обществено-стопански фактор и държавата полага всестранни грижи за него. Държавата подпомага непосредствено трудещите се – работници, земеделци, занаятчии и хора на умствения труд – със своята обща стопанска и социална политика, евтин кредит, данъчна система и кооперативно сдружаване.

За всестранното подобряване живота на трудещите се държавата насърчава техните сдружения, творческа инициатива и самодейност.”

¹¹ Кожухаров, Ал. Облигационно право. Общо учение за облигационното отношение. 3. изд. С.: Наука и изкуство, 1958, с. 61.

¹² Член 73: “Гражданите имат право на труд. Държавата осигурява осъществяването на това право на всеки гражданин, като планира народното стопанство, развива системно и непрекъснато производителните сили и създава обществени работи. Трудът се заплаща в зависимост от количеството и качеството на извършената работа. Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с общественополезен труд и да работи според своите сили и способности. Особен закон урежда на гражданите.”

Член 74: “Гражданите имат право на почивка. Това право се осигурява чрез ограничаване на работния ден, ползване на ежегоден платен отпуск и чрез създаване на широка мрежа почивни домове, клубове и др.”

Приетата четвърта българска Конституция от 1991 г. въвежда новите правни принципи, съответстващи на съвременния демократичен етап и поставящи основата за реформа на законодателството. В материята на договора същественото нормативно решение е свързано с отмяната на разпоредбите, касаещи плановите задания (чл. 5–8 ЗЗД през февруари 1993 г.) и възстановяване на определението на договора в чл. 8, ал. 1 (въведено в чл. 2 от ЗДД от 1892 г.).

В трудовите отношения също настъпват промени, изразяващи се в разширяване на договорното съдържание на трудовия договор, възможност за уговаряне на по-добри условия на труд както посредством колективното трудово договаряне, така и чрез индивидуалното такова.

Тенденцията в развитието на трудовото законодателство през този период и особено в последните десетилетия е с ярък акцент върху договорите. Не случайно в правните среди се говори за процес на “одоговаряне” в трудовото право. Този процес в частност намира проявление и в нарастване на видовото разнообразие на трудовите договори, съответно на трудовите правоотношения, които те пораждаат. В тази насока законодателните промени в българското трудово право не са изолирано явление, а процес, обусловен както от социално-икономически потребности на пазара на труда в страната, така и явяващ се като продължение на европейския процес в рамките на ЕС. Пазарът на труда в България в годините след реализираното членство на страната ни в Европейския съюз е много динамичен. Това поражда необходимост от гъвкавост и от страна на законодателя, който адекватно да отговори на потребностите от различни договорни форми на заетост.

Въведените в българското законодателство с промените в Кодекса на труда (КТ) от 2010 г., 2014 г. и 2015 г. нови видове трудови договори в значителна степен се различават от утвърдения модел на трудов договор, традиционен за страната. Към момента извършваните промени в сферата на трудовите договори не са обвързани с кардинално решение и с цялостна реформа на съществуващата правна рамка. Българският законодател е подкрепил идеята за модернизиране и по-нататъшно усъвършенстване на трудовото право, произтичащи от процеса на глобализация на европейския трудов пазар и необходимостта от осигуряване на по-голяма гъвкавост, съчетана с потребността от максимална сигурност за страните по трудовото правоотношение. Именно с това са свързани новите законодателни решения относно стимулирането на различните форми на заетост. С въвеждането на нови видове трудови договори се цели реализация на работници и

служители от различни сектори и нива както и за онези, които са били безработни или са работили в “сивия” сектор.

Тези условни етапи в развитието на института на трудовия договор показват не само еволюцията в неговото развитие, но и разкриват потребността от доброто познаване на отделните видове трудови договори с цел правилното им използване на практика.

Етап на глобализация

Този последен етап е част и проявна форма на съвременното развитие. Той се свързва с действието на комплекс от фактори с различно естество, но проявяващи се в една обща посока, а именно – разширяване на приложението на договора в трудовото право. Може да се отбележи, че промяната в демократичното развитие на страна след 1989 г. се отразява не само във вътрешната политика на България, но и във външната. Реализира се членството на страната в Съвета на Европа (1992 г.), НАТО (2005 г.) и в Европейския съюз (2007 г.). Широкото използване на международните източници в трудовото право може да се разглежда в посока, водеща до разширяване на приложното поле на договора в трудовото право.

Процесът на глобализация има различни проявления, които предвид връзката им с труда могат да се обобщят в няколко насоки:

- Навлизане на съвременни технологии в процеса на труда, което се отразява както върху повишаване на производителността, така и върху необходимостта от въвеждането на нови форми на договаряне, които да отразяват възможностите на технологичния прогрес.

- Въвеждане на нетипични форми на заетост, което се свързва основно с индивидуалното трудово договаряне и не толкова с колективните трудови договори. От тук може да се направи извод за отслабване ролята на синдикалната дейност, която не може да се внедри в тези атипични форми.

- Динамичност в отношенията между страните по трудовото правоотношение, свързана с промяна в класическите разбирания за “работодател”, “работно място” и др. Тези нови аспекти в трудовото договаряне отразяват процеса на световната глобализация, но в микросредата на едно предприятие. Те разместват традиционните пластовете в отношенията работник – работодател, като намесват между тях нови правни фигури.

Извършената периодизация в развитието на правния институт трудов договор няма претенциите за изчерпателност на историко-нормативната фактология. С нея се цели набелязване на основните процеси в обществото и тяхното

отражение върху законодателството и в частност трудовото, съответно връзката им с договора и неговото развитие и еволюиране в различни видове.

От представения ретроспективен исторически обзор може да се направи обобщение, че върху процеса на одоговаряне в трудовото право влияние оказва комплекс от две групи фактори – вътрешни и външни. В резултат на тяхното комплексно действие се наблюдава процес на разширяване на приложението на договора в трудовото право. Този процес може да се разглежда като етап от еволюционното развитие на трудовото

право, съответстващо на динамиката на трудовите отношения. В този аспект одоговарянето в трудовото право е същностен етап в неговото развитие, при който посредством един от неговите правни институти – трудов договор – се влияе върху предмета на целия правен отрасъл, трудовите отношения и отношенията, непосредствено свързани с тях .

За контакти:

Доц. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
a.andreeva@ue-varna.bg

НЯКОИ СРАВНИТЕЛНИ АСПЕКТИ В УРЕДБАТА НА ОБЕЗЩЕТИЕТО
ЗА ВРЕМЕННА НЕРАБОТОСПОСОБНОСТ

Галина Йолова

Като краткотрайна, преодолима и незасягаща трайно възможностите за реализиране на труд, временната неработоспособност е следствие на рисковете обща болест и приравнените ѝ хипотези, трудова злополука и професионална болест. В посочения смисъл същата предполага преодолими и намалени възможности за труд или възпрепятствано полагане на работна сила вследствие специфики в социалния или житейския статут на осигуреното лице, без същото да е загубило реално способностите си по простиране на служебни или трудови ангажименти. Осигурителноправната еkleктика на проблема по необходимост урежда изплащане на осигурителни обезщетения при реализиране на конкретните лимитирани рискове – общи и приравнени, и по обща конструкция – при ползване на отпуск по издаден болничен лист.

Цел на настоящото изследване е паралелно сравнително-правно анализиране на особеностите на обезщетението поради временна неработоспособност с оглед на уредбата му в КЗОО, КСО (стария и новата редакция на текстовете), а и предвид Наредбата за парични помощи и обезщетения от държавното обществено осигуряване, в аспекта на еволюционно развитие на института в духа и буквата на закона.

Актуалната уредба предвижда осигурителното обезщетение за временна неработоспособност и трудоустрояване да се дължи на осигурени лица, при наличие на следните предпоставки:

1. Наличие на временна или пълна намалена неработоспособност, причинена от обща болест, трудова злополука или професионална болест.

2. Състояние на осигуреност при минимален шестмесечен осигурителен стаж като осигурени за този риск. Изискването за 6 месеца осигурителен стаж не се отнася за лицата, ненавършили 18-годишна възраст. Същевременно и осигурените лица за трудова злополука и професионална болест имат право на парично обезщетение за трудова злополука или професионална болест, както и на обезщетение при трудоустрояване в тези случаи независимо от продължителността на осигурителния стаж.

The report analyzes some specificity of the regulation of the compensation for temporary incapacity for work concerning the preconditions for its receiving, mechanism of amount determination, terms and procedure of provision from the aspect of comparative research in the Compulsory social security code, Social security code – the old and new version of texts, as well as concerning the new Regulation/Ordinance of the pecuniary compensations and dole according to State public security. The comparison provokes conclusions about concrete directions in the development of the institute and evolution of its aspects in the spirit of the security concept.

3. Документите за изплащане на парично обезщетение да са представени в съответното териториално поделение на Националния осигурителен институт в точно определени срокове, а именно: от осигурителите, техните клонове и поделения и осигурителните каси – до 10-о число на месеца, следващ този, през който осигуреното лице е представило документите за изплащане на обезщетението пред осигурителя, и от самоосигуряващите се лица – до 10-о число на месеца, следващ този, през който е издаден документът за изплащане на обезщетението. Старата редакция на КСО предвиждаше документите и данните за изплащане на парично обезщетение за временна неработоспособност или трудоустрояване да се представят в съответното териториално поделение на Националния осигурителен институт в следните срокове: от осигурителите, техните клонове и поделения и осигурителните каси – до 15-о число на месеца, следващ този, през който осигуреното лице е представило документите за изплащане на обезщетението пред осигурителя; съответно от самоосигуряващите се лица – до 15-о число на месеца, следващ този, през който е издаден документът за изплащане на обезщетението.

По стария КЗОО (чл. 40, ал. 2) изискванията са минимален 6-месечен осигурителен стаж, който не се изисква при временна неработоспособност

поради трудова злополука и професионална болест, но също така и в отлика от новия закон и при бременност и раждане, както и за осигурени, ненавършили 18-годишна възраст. Налице е тенденция по стесняване на обхвата на рисковете, касаещи предоставяне на обезщетение без изискуем осигурителен стаж.

Съществуват разлики и в механизма за определяне на размера на изплащаното обезщетение. Понастоящем за определяне на размера на дължимото обезщетение по КСО законодателя (чл. 41, ал. 1) определя и установява два основни критерия. Първият е базата за определяне на конкретния размер, която в частност е среднодневното брутно трудово възнаграждение или среднодневният осигурителен доход, върху които са внесени или дължими осигурителни вноски, а за самоосигуряващите се лица – внесени осигурителни вноски за общо заболяване и майчинство за периода от 18 календарни месеца, предхождащи месеца на настъпване на неработоспособността. Вторият критерий е точният размер на обезщетенията спрямо определена основа, при което принципът е, че за временна неработоспособност поради общо заболяване той се изчислява в размер 80 на сто, а за временна неработоспособност поради трудова злополука или професионална болест – в размер 90 на сто от среднодневното брутно трудово възнаграждение или среднодневния осигурителен доход, върху които са внесени или дължими осигурителни вноски, а за самоосигуряващите се лица – внесени осигурителни вноски за общо заболяване и майчинство за периода от 18 календарни месеца, предхождащи месеца на настъпване на неработоспособността. Във всички случаи дневното парично обезщетение за временна неработоспособност поради общо заболяване не може да надвишава среднодневното нетно възнаграждение за периода, от който е изчислено обезщетението. При това се запазва принципът осигурителят да заплаща на осигуреното лице 70 на сто от среднодневно брутно трудово възнаграждение от първите три работни дни от настъпване на неработоспособността.

От 1.01.2016 г. е в сила новата Наредба за паричните помощи и обезщетения по държавното обществено осигуряване (приета с ПМС № 188 от 20.07.2015 г., обн. ДВ, бр. 57 от 28 юли 2015 г., изм. и доп. ДВ бр. 17 от 1 март 2016 г.), съгласно която доходът за периода от 18 календарни месеца включва следните параметри:

1. дохода, върху който са: а) внесени или дължими осигурителни вноски за лицата, осигурени за общо заболяване и майчинство и/или за трудова злополука и професионална болест; б) внесени

авансово осигурителни вноски за общо заболяване и майчинство – за самоосигуряващите се лица; в) внесени осигурителни вноски за общо заболяване и майчинство – за лицата по чл. 4, ал. 9 КСО; г) внесени осигурителни вноски за общо заболяване и майчинство и за трудова злополука и професионална болест – за морските лица;

2. минималната месечна работна заплата в случаите по чл. 41, ал. 2 КСО;

3. дохода, от който е определено паричното обезщетение за временна неработоспособност, за бременност и раждане или при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст в случаите по чл. 41, ал. 3 КСО. Среднодневният доход за периода, от който се изчислява дневното парично обезщетение, е предвидено да се определя, като сборът на брутните трудови възнаграждения и/или осигурителния доход, и/или пропорционалната част от минималната работна заплата за периодите по чл. 41, ал. 2 КСО, и/или дохода, от който са изчислени паричните обезщетения за временна неработоспособност и/или за бременност и раждане, и/или при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст за периодите по чл. 41, ал. 3 КСО, се раздели на общия брой на работните дни по календар за същия период. Паричните обезщетения на лица, които към деня на настъпване на съответния риск са осигурени за общо заболяване и майчинство и/или трудова злополука и професионална болест по повече от едно правоотношение/ основание за осигуряване, се изплащат поотделно по всяко от правоотношенията или за всяко от основанията.

За работещите по трудови и по служебни правоотношения и приравнените към тях правоотношения месечното нетно възнаграждение се определя, като изплатеното или начисленото месечно възнаграждение се намали с определените със закон задължителни осигурителни вноски за сметка на лицата и с данъците по Закона за данъците върху доходите на физическите лица и не може да бъде повече от максималния месечен осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година, освен в случаите по чл. 6, ал. 15 КСО. Когато възнаграждението не е начислено, до начисляването му за нетно възнаграждение се взема предвид минималният месечен осигурителен доход по чл. 6, ал. 2, т. 3 КСО или минималната месечна работна заплата за страната, ако нямат определен минимален осигурителен доход. За управителите и прокурорите на търговски дружества и на еднолични търговци и на техните клонове, членовете на съвети на директорите, на управителни и надзорни съвети и контролорите на търговски дружества, синди-

ците и ликвидаторите, лицата, работещи по договори за управление на неперсонифицирани дружества, както и за лицата, на които са възложени управлението и/или контролът на държавни и общински предприятия по глава девета от Търговския закон, техни подразделения или на други юридически лица, създадени със закон, месечно нетно възнаграждение се определя, като изплатеното или начисленото месечно възнаграждение се намали с определените със закон задължителни осигурителни вноски за сметка на лицата и с дължимия данък по Закона за данъците върху доходите на физическите лица и не може да бъде повече от максималния месечен осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година. Когато възнаграждението не е начислено, до начисляването му за нетно възнаграждение се взема предвид минималният месечен осигурителен доход по чл. 6, ал. 2, т. 3 КСО. За членовете на кооперации, работещи без трудови правоотношения в кооперацията, за лицата, упражняващи трудова дейност на изборни длъжности, за служителите с духовно звание на Българската православна църква и други вероизповедания по Закона за вероизповеданията и за специализантите месечното нетно възнаграждение се определя, като изплатеното или начисленото месечно възнаграждение се намали с определените със закон задължителни осигурителни вноски за сметка на лицата и с дължимия данък по Закона за данъците върху доходите на физическите лица и не може да бъде повече от максималния месечен осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година. За лицата, упражняващи трудова дейност на изборни длъжности, за служителите с духовно звание на Българската православна църква и други регистрирани вероизповедания по Закона за вероизповеданията, когато възнаграждението не е начислено, до начисляването му за нетно възнаграждение се взема предвид минималният месечен осигурителен доход по чл. 6, ал. 2, т. 3 КСО.

За самоосигуряващите се лица месечното нетно възнаграждение е избраният от тях месечен осигурителен доход, върху който са внесени авансовите осигурителни вноски. За лицата по чл. 4, ал. 9 КСО – съпрузи на лицата по чл. 4, ал. 3, т. 1 КСО, месечното нетно възнаграждение е минималният осигурителен доход за самоосигуряващите се лица, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година, а за лицата по чл. 4, ал. 9 КСО – съпрузи на лицата по чл. 4, ал. 3, т. 4 КСО – минималният осигурителен доход за регистри-

раните земеделски стопани и тютюнопроизводителите, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година. За морските лица месечното нетно възнаграждение е избраният от тях месечен осигурителен доход, върху който са внесени осигурителните вноски. Така възприетият общ принцип е, че среднодневното нетно възнаграждение за периода се определя, като сборът от месечните нетни възнаграждения и/или пропорционалната част от минималната работна заплата за периодите по чл. 41, ал. 2 КСО, и/или дохода, от който са определени паричните обезщетения за временна неработоспособност и/или за бременност и раждане, и/или при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст за периодите по чл. 41, ал. 3 КСО, но не повече от максималния месечен осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година, освен в случаите по чл. 6, ал. 15 КСО, се раздели на броя на работните дни по календар за същия период.

Специфики се отчитат и предвид особеностите на работното време по полагане на труда, както следва – паричното обезщетение за временна неработоспособност, за бременност и раждане и при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст при работа по личен или групов дневен сменен график се изплаща за работните дни по индивидуалния или груповия график на осигурения, а ако няма такъв – по графика на звеното, към което той се числи, включени в периода на временната неработоспособност, в отпуска за бременност и раждане и при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст. Паричното обезщетение за временна неработоспособност, за бременност и раждане и при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст при сумирано изчисляване на работното време и при работа на смени по часов график се изплаща за работните часове по личния график на осигурения, а ако няма такъв – по графика на звеното, към което той се числи, включени в периода на временната неработоспособност, в отпуска за бременност и раждане и при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст. Средночасовият доход за периода, от който се изчислява часовото парично обезщетение, се определя, като сборът на brutните трудови възнаграждения и/или осигурителния доход, и/или пропорционалната част от минималната работна заплата за периодите по чл. 41, ал. 2 КСО, и/или доходът, от който са изчислени паричните обезщетения за временна неработоспособност и/или за бременност и раждане, и/или при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст за периодите по чл. 41, ал. 3 КСО, но не

повече от максималния месечен осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година, се раздели на общия брой на работните часове по календар за същия период. Общата сума на паричното обезщетение се определя, като дневният/часовият му размер се умножи по броя на работните дни/часове, включени в периода на временната неработоспособност или в отпуска за бременност и раждане и при осиновяване на дете от 2- до 5-годишна възраст, за които лицето има право на парично обезщетение.

Според старата осигурителноправна уредба дневното парично обезщетение за временна неработоспособност поради общо заболяване се изчислява в размер 80 на сто, а за временна неработоспособност поради трудова злополука или професионална болест – в размер 90 на сто от среднодневното брутно трудово възнаграждение или среднодневния осигурителен доход, върху които са внесени осигурителните вноски, **но за периода от шест календарни месеца, предхождащи месеца на настъпване на неработоспособността.** Дневното парично обезщетение за временна неработоспособност поради общо заболяване не може да надвишава среднодневното нетно възнаграждение за периода, от който е изчислено обезщетението. При това за дните, включени в периода, се взема предвид среднодневната минимална работна заплата за страната за съответния период, ако лицето: не е било осигурено за всички осигурени социални рискове; не е било осигурено за всички осигурени социални рискове без трудова злополука, професионална болест и безработица; е ползвало неплатен отпуск, който се зачита за трудов или служебен стаж; е ползвало отпуск за отглеждане на малко дете. Новата редакция на КСО предвижда за дните, включени в съответния период, да се взема предвид среднодневната минимална работна заплата за страната за съответния период само ако лицето не е било осигурено за общо заболяване и майчинство; е ползвало неплатен отпуск, който се зачита за трудов или служебен стаж; е ползвало отпуск за отглеждане на малко дете и освен това, в разширения на хипотезата – е било осигурено по законодателството на друга държава по условията на международен договор, по който Република България е страна.

Наблюдават се различия и по отношение на срока за предоставяне на обезщетението. По стария КЗОО (чл. 42, ал. 1–3) паричните обезщетения за първите три работни дни от временната неработоспособност, но не за повече от петнадесет работни дни през една календарна година, са за сметка на осигурителите. Паричното

обезщетение за временна неработоспособност поради общо заболяване, трудова злополука и професионална болест се изплаща от първия ден на настъпването до възстановяване на работоспособността или до установяване на инвалидност. При това беше предвидено когато временната неработоспособност поради общо заболяване, трудова злополука или професионална болест е настъпила до 2 месеца от прекратяването на трудовия договор или осигуряването, паричното обезщетение да се изплаща за срока на работоспособността, но за не повече от 75 календарни дни. В тези случаи паричното обезщетение не се изплаща на лица, които получават пенсия или обезщетение за оставане без работа, изплащано по Кодекса на труда, Закона за държавния служител и Закона за висшето образование. От друга страна, когато временната неработоспособност е настъпила преди прекратяване на срочни трудови и служебни правоотношения, договори за кадрова военна служба и договори за управление и контрол на търговски дружества, паричното обезщетение се изплаща за не повече от 75 календарни дни след прекратяване на правоотношенията или договорите. Ако временната неработоспособност е поради трудова злополука или професионална болест, паричното обезщетение се изплаща до възстановяване на работоспособността или до установяване на инвалидност.

Понастоящем и както вече се спомена, осигурителят изплаща на осигуреното лице за първите три работни дни от временната неработоспособност 70 на сто от среднодневното брутно възнаграждение за месеца, в който е настъпила временната неработоспособност, но не по-малко от 70 на сто от среднодневното уговорено възнаграждение. Паричното обезщетение за временна неработоспособност поради общо заболяване, трудова злополука и професионална болест се изплаща от първия ден на настъпването до установяване на инвалидност. Когато временната неработоспособност поради общо заболяване, трудова злополука или професионална болест е настъпила до 30 календарни дни от прекратяването на трудовия договор или осигуряването, паричното обезщетение се изплаща за срока на работоспособността, но за не повече от 30 календарни дни. В тези случаи паричното обезщетение не се изплаща на лица, които получават пенсия или обезщетение за оставане без работа, изплащано по Кодекса на труда, Закона за държавния служител и Закона за висшето образование. Когато временната неработоспособност е настъпила преди прекратяване на срочни трудови и служебни правоотношения, договори за военна

служба и договори за управление и контрол на търговски дружества, паричното обезщетение се изплаща за не повече от 30 календарни дни след прекратяване на правоотношенията или договорите. Ако временната неработоспособност е поради трудова злополука или професионална болест, паричното обезщетение се изплаща до възстановяване на работоспособността или до установяване на инвалидност.

Различия се наблюдават и по отношение на начина на изплащане на обезщетение. Докато старият текст предвиждаше паричните обезщетения за временна неработоспособност да се изплащат чрез осигурителите в сроковете за изплащане на трудовите възнаграждения, то понастоящем и съгласно Наредбата (чл. 39, ал. 1–3) те се изплащат от ТП на НОИ на правоимащите лица по лични разплащателни или спестовни безсрочни банкови сметки в срок до 10 работни дни от постъпване в НОИ на данните от издадените болнични листове и представяне на удостоверенията по образец съгласно приложения № 9 – 11. Паричните обезщетения за период, обхващащ повече от един календарен месец, се изплащат в срока за първия месец от периода, за останалите календарни месеци – в срок до 5 работни дни след изтичане на месеца, за който се отнасят, а за последния месец – в срок до 5 работни дни след изтичане на срока на обезщетението. Паричните обезщетения и помощи се изплащат от ТП на НОИ на правоимащите лица по декларираните от тях в заявленията-декларации лични разплащателни или спестовни безсрочни банкови сметки в срок до 10 работни дни от постъпване в НОИ на данните от издадените болнични листове и представяне на заявленията-декларации по образец съгласно приложения № 15 – 18. Налице е очевидно прилагане и затвърждаване на принципа за прехвърляне на риска от настъпилия осигурителен случай от осигурителя към осигурителната система при засилено акцентирание за отговорност на системата досежно срокове, изпълнимост и стриктност при признаване и поемане на риска.

Сравнително запазена е нормата, уреждаща случаите на недължимо обезщетение. Според стария текст на КЗОО (чл. 46) парично обезщетение за временна неработоспособност не се изплаща на осигурени лица, които: 1. умишлено увреждат здравето си с цел да получават отпуск или обезщетение; 2. нарушават режима, определен от здравните органи – само за дните на нарушението; 3. са станали неработоспособни поради употреба на алкохол, приемане на силно упойващо средство без лечебна цел или поради прояви, извършвани под въздействието на такива средства; 4. са станали неработоспособни поради

хулигански и други техни противообществени прояви, установени по съответния ред. В тези два случая срокът, за който не се изплаща обезщетение, не може да бъде по-дълъг от 15 календарни дни; 5. са станали неработоспособни поради неспазване от тях на правилата за безопасна работа, установено по съответния ред, при срок не по-дълъг от 3 календарни дни. Аналогично и КСО предвижда обезщетение да не се изплаща на лица, които: умишлено са увредили здравето си с цел да получават отпуск или обезщетение; 2. нарушават режима, определен от здравните органи – само за дните на нарушението; 3. са станали неработоспособни поради употреба на алкохол, приемане на силно упойващо средство без лечебна цел или поради прояви, извършвани под въздействието на такива средства; 4. са станали неработоспособни поради хулигански и други техни противообществени прояви, установени по съответния ред; 5. са станали неработоспособни поради неспазване от тях на правилата за безопасна работа, установено по съответния ред, при срок, не по-дълъг от 15 календарни дни, а в случая по т. 5, не по-дълъг от 3 календарни дни. Единственото допълнение тук (Нова – ДВ, бр. 99 от 2009 г., в сила от 01.01.2010 г.) е неизплащане на обезщетението на лица, упражняващи трудова дейност, която е основание за осигуряване за общо заболяване и майчинство през периодите, за които са издадени актове от здравните органи.

Анализът на института в рамките на това кратко изследване дава основание за следните похарактерни изводи, очертаващи и типичните тенденции в развитието на института:

1. централизиран режим по изплащане на обезщетения при акцентирана тенденция към прехвърляне на риска върху осигурителната система по отношение на функционалните ѝ елементи;

2. завишена в месеци осигурителен стаж основа за изчисляване на обезщетението и тенденция към акцентирание на максимална контрибутивност и свързано с него отпадане на изискването за неналичие на стаж в хипотези на отделни осигурени рискове;

3. променена основа за изчисляване на обезщетението при изискване за по-дълъг период контрибутивност в набирането на осигурителни вноски;

4. различия в сроковете по предоставяне на документацията;

5. засилена максимална ангажираност на осигурителния механизъм досежно поемане на риска от настъпване на осигурителен случай посредством максимално кратък срок за дължимост на обезщетение от осигурителя и завишена тежест върху осигурителния орган;

б. занижени срокове по предоставяне на обезщетението в тенденция по намаляващи периоди особено в хипотези на прекратени трудови или служебни правоотношения.

В заключение следва да обобщим тенденция към целенасочена законова последователност в усъвършенстването и доразвитието на института на този вид обезщетение и най-вече – адаптивност и гъвкавост спрямо условията на социалната и нормативна парадигма, синхронизирани в аспектите на социалната справедливост и равностъпност на осигурения до формите на осигурителноправна закрила.

За контакти:

Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна
ina_yolova@ue-varna.bg

НАКАЗАТЕЛНА ОТГОВОРНОСТ ПРИ НЕЗАЯВЯВАНЕ НА НЕПЛАТЕЖОСПОСОБНОСТ ОТ ТЪРГОВЕЦА – ТЕОРЕТИЧНИ И ПРАКТИЧЕСКИ ВЪПРОСИ

Ивайла Димитрова

Съвременното наказателно право не криминализира факта на изпадането на търговец в несъстоятелност (faillite, junsolvens, bankruptsy), когато това състояние е причинено от обективни социално-икономически причини, неблагоприятни икономически положения на пазара, финансови кризи или вследствие на поетия търговски риск.

За наказателното право несъстоятелността може да придобие значение само в случаите, когато неплатежоспособният търговец извършва деяния, с които се увреждат или поставят в опасност имуществените интереси на кредиторите, държавата или на установения търговски ред в обществото. Наказателна отговорност възниква не за несъстоятелността, „а за извършените социалноопасни деяния от несъстоятелния във връзка с несъстоятелността“¹, т.е. за всяко недобросъвестно поведение, засягащо интересите на кредиторите при осъществяване на търговската им дейност. Това е една от юридическите гаранции за законосъобразното поведение на длъжниците търговци, на техните управители и представители спрямо кредиторите в производството по несъстоятелност.

Предназначението на несъстоятелността спрямо обществото е да се внесе ред и известност в неплатежоспособността на търговеца. Тя служи за предпазване на обществото от социални сътресения, а също така има за цел съчетаването на интересите на кредиторите, длъжника и на неговите работници.²

Наказателноправната защита на обществените отношения, възникващи във връзка с неплатежоспособността на търговец, образуването, нормалното развитие и приключване на производството по несъстоятелност, са регламентирани в Раздел Ia от глава шеста “Престъпления против стопанството” от НК, озаглавен „Престъпления против кредиторите“.

¹ Вж. Михайлов, Д. Нови положения при престъпления против стопанството. С., 2002, с. 117.

² Владимирев, И. Търговска несъстоятелност. Тедина, Варна, 1994, с. 8.

The report analyses the notion “merchant” as a subject of penal liability in case of failing to observe the obligation for declaration of insolvency according to art. 227 b, paragraph 1 Criminal code. It sets the questions are the functional criterion for defining of the “merchants” capacity of the person and the entry in the Commercial registry related to the determination of the possible subject of crime. Based on the categories and concepts of the Commercial and Criminal law the author interprets the legal regulations related to the application of art. 227 b, paragraph 1 Criminal code.

От криминализирането на деянията в глава шеста, Раздел Ia от НК през 1996 г. (ДВ, бр. 107) до наши дни съдебната практиката е противоречива по много въпроси, свързани както с обективната, така и със субективната страна на престъпленията, включени в раздела. Това се дължи както на бланкетните диспозиции на нормите, изискващи от правоприлагащия орган задълбочено познаване не само на наказателното, но и на търговското право, така и на слабости в законодателното дефиниране на съставите. Безспорно е, че за да се прилагат нормите на НК, които се отнасят за „Престъпленията против кредиторите“, и за да се постигне ефективна наказателноправна защита, е необходимо понятията „търговец“, „неплатежоспособност“, „лицата, които представляват търговско дружество или кооперация“, „спиране на плащанията“, „откриване на производство по несъстоятелност“ и др. да се тълкуват и прилагат по идентичен с търговското право начин.

Единственият състав от раздела, който намери широко приложение и по който се създаде обширна съдебна практика, е незааявяване на неплатежоспособност по чл. 227б от НК.

Настоящото изложение има за цел да бъдат изследвани някои проблеми, свързани с прило-

жението на състава по чл. 227б, ал. 1 от НК – незавявяване на неплатежоспособност от **търговеца** в 30-дневния срок от спирането на плащанията. Разпоредбата е пряко свързана със задължението на търговеца, предвидено в чл. 626, ал. 1 от ТЗ, съгласно който „длъжник, който стане неплатежоспособен или свърхзадължен, е длъжен в 30-дневен срок да поиска откриване на производство по несъстоятелност”.

Следва да се отбележи, че нормите на ТЗ, които уреждат несъстоятелността, са в най-съществена степен норми за защита на публичен интерес, а част от тях установяват правила на власт и подчинение, нямащи частноправен характер.³ Поддържане на платежоспособността на субектите на стопанската сфера е публично задължение на държавата, а задълженията на търговците да уведомяват за настъпилото състояние на неплатежоспособност е задължение от публичен порядък. Наказателната отговорност следва да гарантира спазването на посоченото в чл. 626, ал. 1 от ТЗ задължение, тя трябва да въздейства превантивно и дисциплиниращо на субектите, които са длъжни да сезират компетентния съд в случаите на неплатежоспособност.

Върховният касационен съд в практиката си е имал възможност да посочи обективните признаци, характеризиращи това престъпление – субектът да има качество на търговец, да е налице изискуемо парично задължение, търговецът да е изпаднал във фактическа или обявена от съда неплатежоспособност, поради което спира плащанията и до 30-дневен срок не заяви това пред съда.⁴ В исторически план законодателните промени в чл. 227б НК са свързани единствено със срока, в който трябва да се заяви неплатежоспособността, и размера на санкцията по ал. 1.⁵

Престъплението е формално^{6,7}, не просто извършване, тъй като съставът не свързва възмож-

ността за реализиране на наказателна отговорност с настъпването на определени общественоопасни последици и в този смисъл обосновава наказуемост предвид тясната преюдициалност на заявената неплатежоспособност спрямо откриването на конкурсното производство.⁸ Интересно е да се отбележи, че незавявяването на неплатежоспособността е криминализирано още с Наказателния закон от 1896 г., в който деянието се дефинира като една от формите на непредпазливия банкрут.⁹

Субектът на престъплението по чл. 227б, ал. 1 от НК е **особен** – наказателноотговорно лице, което има качеството на **търговец**. Доколкото НК не съдържа обяснение на понятието „търговец” във връзка с употребата му, неговото съдържание следва да се потърси чрез препращане към правнотехническия смисъл, който му дава търговското право.

Понятието „търговец” е легално дефинирано в чл. 1 от ТЗ и подробно му изясняване, направено от множество автори, излиза извън предмета на настоящото изложение. Законодателят не прави разлика във връзка с основанието, на което е придобито търговското качество – съдебна регистрация, характер на извършваните сделки или обем и устройство на извършваната дейност. Следва да се отбележи, че според доктрината терминът „търговец” е правнотехнически, няма универсално значение и по принцип съдържанието на понятието е **неприложимо** за останалото законодателство.¹⁰

Очевидно, този парадокс може да бъде преодолян единствено чрез стеснителното тълкуване с оглед целите на наказателния закон и съобразно принципите на личната наказателна отговорност.

Съчетаването на понятието „търговец” с понятието „субект на наказателна отговорност”, позволява да очертаем признаците, на които трябва да отговаря лицето, за да осъществи състава на чл. 227б, ал. 1 от НК, а именно: вмняемо физическо лице, което има качеството на „търговец”. Физическите лица придобиват търговско качество, ако кумулативно изпълняват следните изиск-

³ За публичноправните норми в търговското право вж. **Герджиков, О.** Коментар на Търговския закон. Книга първа, Софи Р, София, 2007, с. 21 и с. 30.

⁴ ТР № 5/ 2014 г. ОСНК на ВКС.

⁵ Срокът от 15-дневен е увеличен на 30-дневен, с изменение на чл. 227б, ал. 1 от НК – ДВ, бр. 75 от 2006 г., в сила от 13.10.2006 г.

⁶ Решение № 217 от 09.05.2003 г. по н.о.х.д. № 841/2002 г., ВКС, II н.о.

⁷ Съществува и становище, според което престъплението по чл. 227б НК е резултатно, като неговият престъпен резултат е отрицателен по съдържание – несезиране на окръжния съд, компетентен да води производството по несъстоятелност. Вж. **Гиргинов, А.** Наказателно право на Република България. Особена част. Второ преработено и допълнено издание. Софи-Р, 2005, с. 312.

⁸ **Йолова, Г.** Умишлен банкрут. Дисертация, с. 40.

⁹ Чл. 376, т. 8 от НЗ (бр. 40, ДВ от 21.02.1896 г.): „За непредпазливо банкрутство с тъмничен затвор до две години се наказва онзи изпаднал несъстоятелен длъжник: ...който в разстояние на три дни от спирането на платките си зложелателно не е подал в съда заявление, което се изисква от чл. 653 от Търговския закон, или пък не е показал в това заявление имената на всичките солидарни съдружници.”

¹⁰ **Герджиков, О.** Коментар на Търговския закон. Книга първа, С., 1991, с. 40.

вания: притежават гражданска дееспособност¹¹, сключват търговски сделки, правят това от свое име (или за своя сметка и риск) и правят това по занятие. За търговец се смята и всяко лице, образувало предприятие, което по предмет и обем изисква неговите дела да се водят по търговски начин, даже ако дейността му не е посочена в ал. 1 на чл. 1 (чл. 1, ал. 3) от ТЗ.

Законодателят изключва от кръга на търговците определена категория физически лица, които независимо от предмета и обема на своята дейност са освободени от задължението за търговска регистрация, водене на счетоводство и извършване на дейност под търговско име. Съгласно чл. 2 от ТЗ това са: физическите лица, занимаващи се със селскостопанска дейност; занаятчиите, лицата, извършващи услуги с личен труд или упражняващи свободна професия, освен ако тяхната дейност може да се определи като предприятие по смисъла на чл. 1, ал. 3, и лицата, извършващи хотелиерски услуги чрез предоставяне на стаи в обитаваните от тях жилища.

Следователно **търговското качество** на деца се явява **основание** и определяща предпоставка за ангажиране на наказателната му отговорност.

От друга страна, субект на наказателна отговорност по чл. 227б, ал. 1 от НК могат да бъдат **само** онази категория търговци, за които по принцип са допустими правилата относно обявяването в несъстоятелност.

Налага се изводът, че престъплението по чл. 227б, ал. 1 може да бъде извършено само от **едноличен търговец**, както и от лице, **невписано** в търговския регистър, но попадащо в приложното поле на чл. 1, ал. 3 от ТЗ. Поставя се въпросът, ще носи ли наказателна отговорност по чл. 227, ал. 1 лице, което не се е регистрирало като едноличен търговец, но е образувало предприятие, което по предмет и обем изисква неговите дела да се водят по търговски начин?

Следва да се има предвид, че за търговци се считат и лицата, които не са вписани като такива, но са придобили търговско качество поради това,

че извършват от свое име, за своя сметка и по занятие някоя от сделките или дейности, посочени в чл. 1, ал. 1 от ТЗ. Относно възможността за посочената категория лица да бъде образувано производство по несъстоятелност, в правната теория битуват две противоположни становища.

Според **първото** от тях конкурсно производство може да бъде открито само за вписаните в търговския регистър търговци, като липсата на регистрация води до невъзможност за подаване на молба за образуване на производство по несъстоятелност (арг. от чл. 607а ТЗ).¹²

Според **втората** застъпена теза вписването в търговския регистър е само формална предпоставка и е без значение за допустимостта на конкурсното производство. Това становище се аргументира с факта, че ограничаването на кръга търговскоправни субекти само до вписаните в търговския регистър противоречи на класическия принцип, възприет от старото ни търговско право, според който производството може да се инициира спрямо всички търговци, а не само спрямо вписаните в търговския регистър. Подобно ограничение не може да се създава по пътя на логическото тълкуване на правните норми, тъй като изключенията от това правило са изчерпателно дефинирани в ТЗ и е недопустимо да се добавят нови.¹³

Представените становища относно допустимостта на производството по несъстоятелност в зависимост от вписването в търговския регистър имат пряко отношение към **възможния субект** на престъплението по чл. 227б от НК. Във връзка с наказателната отговорност за неподаване на молба за образуване на конкурсното производство от длъжника се поставят множество дискуссионни въпроси.

Липсата на регистрация, съответно партия в търговския регистър за това лице, независимо от търговското му качество, не правят ли неприложимо задължението за заявяване на неплатежоспособност, доколкото няма къде да бъде обявено това обстоятелство? Как ще се определи компетентният съд, защото неписаният в търговския регистър търговец не е конкретизирал седалище, респ. адрес на управление на дейността си? По какъв начин ще се обоснове степента на обществена опасност на деянието за неуведомяване на кредиторите, за които няма правна възможност да узнаят своевременно за неплатежоспособността

¹¹ Независимо че чл. 56 от ТЗ използва термина „дееспособност“, без да я дефинира като пълна или ограничена, в теорията и практиката се приема, че навършилите 16 г. не могат да се регистрират като търговци. Счита се, че сключилите брак непълнолетни и придобили пълна гражданска дееспособност могат да придобият търговско качество. Единственото ограничение на тяхната дееспособност е необходимостта от разрешение на районния съд за разпоредителни действия с недвижими имоти за всеки конкретен случай.

¹² Вж **Рачев, Ф.** Предпоставки на производството по несъстоятелност. Сп. Търговско право, бр. 5/2004 г., с. 69.

¹³ Вж по-подробно: **Тянкова, Я.** Несъстоятелност на лица – нетърговци. Сиела, С., 2010, с. 68–70.

на своя длъжник? Как ще се гарантира оповестяването на обстоятелството за настъпила неплатежоспособност да стане публично, с оглед защитата на кредиторите, държавата и общините и целта на производството по несъстоятелност? Съгласно чл. 634в от ТЗ действията на длъжника, както и актовете на съда по несъстоятелността се вписват в отделна книга, която е публична и е на разположение в канцеларията на съда по несъстоятелността, а съгл. чл. 622 решенията на съда по чл. 272а, ал. 1, чл. 630, 632, 641, чл. 705, ал. 2, чл. 707, чл. 709, ал. 1, чл. 710, чл. 713, ал. 2, чл. 735, 740, чл. 744, ал. 1 и чл. 755 се вписват в търговския регистър. Къде ще се впишат посочените актове? Административнонаказателната отговорност по чл. 40 от Закона за търговския регистър за неизпълнение на задължението за вписване в търговския регистър на посочените лица предхожда ли наказателната отговорност по чл. 227б от НК? На тези и на много други въпроси, относими към възможния субект на престъплението по чл. 227б, ал. 1 от НК, в теорията и практиката **не е намерен** отговор.

Следва да се сподели становището, че вписването в търговския регистър е само **формална** предпоставка и е без значение за допустимостта на конкурсното производство. Физическото лице може да придобие търговско качество и когато **не е вписано** в търговския регистър като едноличен търговец, защото регистрацията има **декларативно**, а не конститутивно действие. С нея не се създава нов правен субект, а се разширява дееспособността на лицето.

Независимо от подкрепата на това становище считам, че с оглед на наказателната отговорност се налага **корективно** тълкуване. Въпросът за наличието на търговско качество на лице, упражняващо търговска дейност, но невписано в търговския регистър, предполага изясняване на ред обстоятелства, свързани с детайлно познаване на търговско-правната материя, както и с доктриналните тълкувания и противоречивата съдебна практика. На много от възникващите в тази връзка въпроси **не е даден** до момента еднозначен отговор както в теорията, така и в практиката. Органите на досъдебното производство, в чиято компетентност е образуването на наказателно производство по чл. 227б от НК, не винаги са специалисти по изключително специфичната материя на търговското право. От друга страна, разширителното тълкуване с оглед обосноваване на наказателна отговорност е в **противоречие** с утвърдени принципи в наказателното право. Не по-малко съществен е и въпросът за доказване на субективната страна на деянието на лице, което не е вписано в търговския регистър, но се счита

за търговец съобразно функционалния критерий. Тъй като престъплението по чл. 227б е умишлено, наличието у субекта на представи относно неговото качество на търговец и възникналата неплатежоспособност, респективно спиране на плащанията, е факт, който следва да се докаже, съобразно принципната постановка, че без вина няма престъпление. Очевидно е, че **несъзнаването от дееца**, че притежава качеството „търговец“, прави нормата на чл. 227б, ал. 1 от НК **неприложима**. Налага се изводът, че невписан в ТР търговец **не може да носи наказателна отговорност** за посоченото престъпление.

От друга страна, известно е, че в отклонение от общия принцип за откриване на производство по несъстоятелност спрямо лица, които са търговци, законодателят е предвидил няколко изключения, относими към лица, които нямат търговско качество. Това са на първо място случаите на т.нар. „скрито съучастие“ (чл. 609 ТЗ), когато производството се открива и за лице, което прикрива своята търговска дейност, но не пряко, а опосредено – чрез откриване на производство по несъстоятелност за друго лице, което извършва тази търговска дейност, т.е. при хипотезата на явен търговец, който прикрива търговската си дейност чрез неплатежоспособен длъжник.

Също така, производство по несъстоятелност се открива и за неограничено отговорните съдружници на неплатежоспособно дружество (СД, КД и КДА), както и в случаите на „последсмертна несъстоятелност“ – за починал или заличен в търговския регистър едноличен търговец или неограничено отговорен съдружник (чл. 610, 611 от ТЗ). Поставя се въпросът **ще носят ли наказателна отговорност** посочената категория лица-нетърговци, респ. техните наследници, ако не изпълнят задължението си по чл. 626, ал. 2 ТЗ и не подадат молба за образуване на производство по несъстоятелност?

Отговорът на този въпрос трябва да се основава на принципното положение за **законоустановеност** на престъпленията и наказанията, както и на недопустимостта чрез тълкуване да се увеличава или разширява наказателната отговорност. Известно е, че в наказателното право е **недопустимо** разширително тълкуване и с още по-голямо основание важи максимата: „Dura lex sed lex“. Защото наказателното право може да бъде приложено по аналогия само „откъм добрата му страна“ (in bonam partem), т.е. в полза на дееца, и никога „откъм лошата му страна“ (in malam partem), т.е. във вреда на дееца.¹⁴

¹⁴ Гиргинов, А. Коментар на Наказателния кодекс. Обща част, т. 1. Софи-Р, 1999, с. 600.

Налага се изводът, че законодателното дефиниране на субекта на престъплението по чл. 227б, ал. 1 като „търговец“ **изключва** посочената категория лица от кръга на лицата, носещи наказателна отговорност за незаявяване на неплатежоспособност.¹⁵

Поставените въпроси и направеният опит за тълкуване на законовата разпоредба не изчерпват проблемите, свързани с приложението на чл. 227б, ал. 1 от НК. Очевидна е необходимостта от разрешаването на поставените въпроси на законодателно ниво, съобразно принципите на търговското и наказателното право или по пътя на задължителната съдебна практика.

Използвана литература

1. **Михайлов, Д.** Нови положения при престъпления против стопанството. С., 2002.
2. **Владимиров, И.** Търговска несъстоятелност. Тедина, Варна, 1994.

3. **Герджиков, О.** Коментар на Търговския закон. Книга първа. С., 1991.

4. **Герджиков, О.** Коментар на Търговския закон. Книга първа, Софи-Р, С., 2007.

5. **Йолова, Г.** Умишлен банкрут. Дисертация.

6. **Рачев, Ф.** Предпоставки на производството по несъстоятелност. Сп. Търговско право, бр. 5/2004.

7. **Тянкова, Я.** Несъстоятелност на лица – нетърговци. Сиела, С., 2010.

8. **Гиргинов, А.** Коментар на Наказателния кодекс. Обща част, т. 1. Софи-Р, 1999.

9. **Розов, Ф.** Някои престъпни състави на „Престъпления против кредиторите“ по глава VI, раздел Ia на НК. Български законник, бр. 12/1998.

За контакти:

Ас. Ивайла Димитрова
Икономически университет – Варна
катедра „Правни науки“

¹⁵ Обратното становище е застъпено от **Розов, Ф.** Някои престъпни състави на „Престъпления против кредиторите“ по глава VI, раздел Ia на НК. Български законник, бр. 12/1998, с. 53, с което категорично не можем да се съгласим.

**ПРИНЦИПЪТ ЗА ЗАЧИТАНЕ НА АВТОНОМНОСТТА И ТРУДНОСТИТЕ,
КОИТО ВЪЗНИКВАТ ПРИ НЕГОВОТО ПРИЛАГАНЕ**

Веселина Славова

Превръщането на автономността в проблем се засилва с развитието на технологиите и промяната в обществените взаимоотношения. Научният напредък, от една страна, дава много възможности за повишаването на качеството на живот, но от друга поставя наболели въпроси относно прилагането на новите методи на лечение и поддържане на човешкия живот. Това изисква да се прецизира ролята на пациента или ползвателя на определени грижи при вземането на решения относно бъдещи медицински действия независимо дали става дума за активно или поддържащо лечение.

Първоначално понятието за автономност се използва за обозначаване на политическа самостоятелност. Постепенно с еманципацията на личността то придобива и други смисли. При Кант се тълкува като морална устойчивост, гарантирана от устоите на разума. Автономността според немския философ има позитивен смисъл и се обвързва със свободата на личността, с разумността, която удържа самостоятелността в рамките на общите норми. Но ако в Кантовата философия се говори за общовалидност на моралните принципи, към които личността става причастна благодарение на своята разумна способност, то в съвременността се акцентира върху автономността като способност за самоопределяне, като правото да правиш избори въз основа на собствените си разбирания за морал. В този смисъл моралността на един индивид не винаги се крепи на неговата изначална убеденост в определени принципи, от която убеденост да следват съответните морални действия. Абсолютизирането на персоналността задълбочава проблема с автономния избор, стигайки до крайност като тази да се приеме за окончателно решението на пациент за отказ от лечение в случай, че такова е възможно и то категорично ще подобри състоянието му (тук не става дума за терминално болни пациенти, при които лечението не само няма да е от полза, но даже ще удължи страданието). Изобщо извеждането на личностния избор на преден план омаловажава значението на другите при вземането на решения от аза. Тяхната роля е по-скоро сведена до правила за гарантиране на автономността на субекта. По този начин вниманието се насочва

The conversion of autonomy into a problem is encouraged by the technological development and the change in social relationships. On the one hand, scientific progress provides many opportunities for ameliorating the quality of life but on the other hand, it poses questions regarding the application of new methods of treatment and sustainment of human life. This requires a precise understanding of the role of the patient or the care-receiver when it comes to making decisions concerning future medical interventions regardless of their nature.

повече към процедурите за зачитане на автономността, отколкото към същността на проблема и отговора на въпросите „Какво е автономност?“ и „Кой е автономен?“, а задължението да се следват описани етични и правни правила на поведение изолира личността от носенето на отговорност за избора и съответните действия.

Приповдигнатият ренесансов тон, представящ „достойнството на човека“, се пренася в съвременните ни представи за човека като доминанта. Той има право да определя начина си на живот, да прави своите житейски избори, да приема или отказва лечение. Тези права са описани в международните документи, свързани с правата на човека, в законодателството и деонтологичните норми. Водят се дебати за това дали имаме право да избираме смъртта в случай на тежко и nelечимо заболяване, дали имаме право да прекратяваме бременност, съобразявайки се с автономния избор на жената, дали имаме право да създаваме живот по съвременните изкуствени методи за оплождане и износване. При интерпретирането на автономността като същност на аза, която той трябва да съхрани на всяка цена, за да не изгуби себе си, възникват горепосочените дилеми. В тези спорове се противопоставят способността на личността да отстоява собствената си позиция и правото на другите да имат отношение към съответния проблем. В този смисъл да си автономен не означава само да имаш правото на избор на най-добрата за теб алтернатива, а по-скоро да можеш да правиш избор, който е най-добър за

теб, но и за другите. Това означава, че понятието за автономност е тясно обвързано с представата, която си изграждаме за самите себе си, представа, която винаги зависи от другите, от социалните и културните условия.

Принципът за зачитане на автономността е един от най-дискутираните в съвременната медицинска етика. Биомедицинската етика акцентира върху него в края на 70-те години на миналия век, когато Томас Бючъм и Джеймс Чайлдрес написват настолната книга на биоетиката „Принципи на биомедицинската етика“ и с това полагат основите на теорията, определена като *principlism* или още като „четирипринципния подход към биоетиката“. Според тази концепция има четири основни принципа на медицинската етика – за зачитане на автономността, за ненанасяне на вреда, за благодеяние и за справедливост. Четирите принципа не са свързани помежду си, нито са степенувани. Те имат за цел да подпомогнат разрешаването на етични дилеми.

Доколкото принципите са основополагащи, от тях дедуктивно се извеждат и прилагат и правила, предназначени да регулират действията на медицинските специалисти. От принципа за автономност следват правилата за казване на истината, за уважение на личното пространство на другия, за съхранение на поверителна информация, за получаване на съгласието на пациента за интервенции и подпомагането на пациента при вземането на трудни решения (Beauchamp & Childress, 2001:65).

Въпреки че е продукт на съвременната наука и практика, за разлика от принципите на благодеянието и ненанасянето на вреда, които са въведени от Хипократ и Парацелз, принципът на автономността се превръща в един от крайъгълните камъни на медицинската етика. Терминът произлиза от латинското *autonomia*, което съставено от думите „сам“ и „закон“, „правило“.

Бючъм и Чайлдрес се позовават на Кантовата идея за автономността, според когото „Моралният е отношението на постъпките към автономията на волята, това значи към възможното всеобщо законодателство, чрез максимите на тази воля. Постъпката, която може да съществува съвместно с автономията на волята, е позволена; която не се съгласува с нея, е непозволена“ (Кант, 1974: 99), а също така „Автономията на волята е онова свойство на волята, чрез което тя е сама на себе си закон (...). Принципът на автономията е следователно: да не избираме по друг начин освен така, че максимите на нашия избор да са включени в същото искане едновременно и като всеобщ закон“ (Ibid.:101).

Подобно на Кант Бючъм и Чайлдрес се опитват по дедуктивен път да създадат общи норми на

поведение, основаващи се на валидни за всички ценности, които според тях са сведени до конкретни правила, да наложат ред в отношенията между медицинските специалисти и техните пациенти. Разминаването с Кант започва първо с опита да се търси връзката между универсалното и ситуативното мислене. Постулирането на четирите принципа, генерализирането би затруднило съотнасянето им с конкретни морални казуси. Поради това двамата автори полагат много усилия, за да направят принципите приложими към реални морални дилеми.

Ако приемем, че тази теория е вид деонтология или нормативна етика, то трябва да се добави и това, че принципите ѝ не са абсолютни и те винаги са съобразени с конкретната ситуация, в която се прилагат. В петото издание на своя труд двамата автори отговарят на критиките, отправени към тях. В отговор на обвинението, че предлагат един дедуктивен модел, който механично се прилага към конкретните случаи, те предлагат комбинацията от индуктивен и дедуктивен метод, при което между принципите, основаващи се на определени ценности, и конкретните казуси трябва да има баланс. Оттук се следва да изискваме от практикуващите медицинската професия не само запознатост с принципите на медицинската етика, а и изключително точна преценка при ръководенето от един или друг принцип, което е не просто стандартна процедура, а отговорно отношение към другите, изградено при формирането на идентичността им.

По определението на принципизма – „да зачиташ един автономен деятел, означава да признаваш правото на тази личност да има мнение, да прави избори и да предприема действия въз основа на своите собствени ценности и лични убеждения“ (Beauchamp & Childress, 2001:63). За да бъде един човек автономен, според Бючъм и Чайлдрес, той трябва да бъде свободен, да е дееспособен, да действа съзнателно, да е наясно с причините за извършването на определено действие, да е извършил действието, без да се поддава на външни влияния. Автономността може да бъде пренебрегната, когато пациентът застрашава живота на другите или не е компетентен да взема самостоятелни решения (има психично заболяване) и застрашава собствения си живот или живота на другите.

За да бъде гарантирана автономността на пациента, Бючъм и Чайлдрес формулират два вида задължение на медицинските лица – от една страна, те трябва да поднасят ясно информацията на пациента относно диагнозата и лечението му, да го оставят да вземе самостоятелно решение, а при необходимост да му помогнат за това, от друга страна, пациентът не трябва да бъде под-

веждан и манипулиран, принуждаван да постъпва по начин, който не отговаря на неговото желание.

Въпреки че двамата учени започват своето изследване с принципа на автономията, те го определят като не по-важен от останалите четири принципа на медицинската етика. Според тях са неоснователни критиките на някои изследователи, които ги обвиняват в подчертан индивидуализъм, тъй като при разглеждането на автономността те „не пренебрегват социалната природа на индивидите и влиянието на индивидуалните избори и действия върху другите... не пренебрегват емоциите... не надценяват правовите норми, подценявайки социалните практики“ (Ibid.:57). В същото време според тях автономията трябва да се разглежда в един тесен контекст, който трябва да послужи на медицината да определи автономен ли е пациентът да взема решения.

По определението, дадено от тях, автономните действия имат следните характеристики: (1) смисленост и целенасоченост, (2) извършени са с разбиране, (3) и без контролиращи поведението на личността фактори (Ibid.:59). От гореканзаното става ясно, че двамата автори интерпретират автономността като притежаване на свобода да решаваш или избираш и изследват не толкова автономната личност, колкото автономното действие. Те задават принципа и произтичащите от него правила, за да представят образеца на поведение на медицинските специалисти. Това определя тяхната теория като деонтология, постулираща норми на поведение, изведени от ценностите на съвременните общества. В същото време обаче Кантовата идея за автономността като универсално качество на индивидите, присъщо им благодарение на разума, отстъпва място на правилата и процедурите за осъществяване на автономното действие. Самоуправлението става самоцел, с което остават в сянка въпросите, свързани с изграждането на идентичността и зависимостите, които ни правят автономни. Парадоксално е, но автономната личност е зависима от редица значими фактори, като култура, научно развитие, социални взаимоотношения и в този смисъл да се приема, че автономността е свобода да избираш, означава да се обхване целият контекст на избора, а не само крайният резултат – вече сформираната личност.

В един от възгледите за автономността (свидетелствения) се смята, че тя трябва да бъде зачитана, тъй като всеки сам за себе си преценява кое е добро и кое не е (срв. Дуоркин 2011:176–177). В такъв случай можем ли да сведем автономността до предпочитания, с които трябва да се съобразим, знаейки, че не носят полза на човека? Трябва ли да оставим един човек да умре само защото

изпитва силен страх от болката и не иска да се подложи на животоспасяваща интервенция? Не граничи ли подобно поведение с безучастност и безотговорност?

Остават открити въпросите, свързани с ценностите, на които се основават принципите, в частност принципът на автономността. „Бючъм и Чайлдрес имат предвид лична автономия като самоуправление, изискващо зачитане на личните ценности и убеждения, които стоят зад определени избори“ (Кънева, 2015: 86). Въпросът е как се стига до изграждането на тези лични ценности? Според Р. Дуоркин „Най-правдоподобната алтернатива акцентира върху интегритета, а не върху добруването на избирация деец; ценността на автономията според този възглед произтича от способността, която защитава: способността да изразяваш собствения си характер – ценности, ангажименти, убеждения и критически и опитни интереси – в живота, който водиш“ (Дуоркин 2011:178). За да се избегне опасността от свеждането на автономността до егоизъм и за да не се хиперболизира личният избор, би трябвало да се разгледа формирането на идентичността като съвместност с другите, а оттам и изборът като избор на личността, която има отношение не само към себе си и собствените си потребности, а е отговорна пред другите, избирайки как да живее и как да умре. „Проблемът е, че автономията е развитийно и социално обусловена, така че определените прояви на автономност са уникални и положени в контекст, като по този начин се възпрепятства тяхното формулиране в абстрактни термини“ (Агич, 2011: 290).

Използвана литература

1. Агич, Дж. (2011). Преоценка на автономността при дългосрочна грижа. В: Автономия и биоетика. София: Критика и хуманизъм, с. 284–306.
2. Дуоркин, Р. (2011). Живот след разума. В: Автономия и биоетика. София: Критика и хуманизъм, с. 168–187.
3. Кант, И. (1974). Основи на метафизиката на нравите. София: Наука и изкуства.
4. Кънева, В. (2015). Споровете около понятието за достойнство в биоетиката. В: Християнство и култура, 10 (107), с. 80–89.
5. Beauchamp, T.L. & Childress, J.F. (2001). Principles of Biomedical Ethics. New York, Oxford : Oxford University Press, 5th éd.

За контакти:

Доц. д-р Веселина Славова
МУ „Проф. д-р П. Стоянов“, Варна
e-mail: veselina_slavova@abv.bg

ЧОВЕКЪТ В УСЛОВИЯТА НА КУЛТУРНА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ**Иво Стамболийски**

Културата, като феномен на социалната действителност, предизвиква различни, често противоречиви мнения както в научните среди, така и в широката общественост. При това самите спорове и неопределеността на дискусиите свидетелстват не само за разпространеността на този феномен, но и за онтологическата му значимост и актуалност. Ако приемем една по-разширена дефиниция „културата е най-голямата световна индустрия. Хората стават милиардери, обслужвайки пътешественически маршрути и снимайки филми. Културният свят е едно общество, изповядващо максимата „Победителят получава всичко”, в което на най-добрите се плаща да показват майсторството си пред всички (Л. Павароти, компакт дисковете, Майкъл Джордан на баскетболното игрище и т.н.), а заемащите второ и трето място нямат пазарна стойност“ [1, с. 46]. В условията на глобализацията културата става определящ фактор на общественото развитие и промяната на нейните послания винаги води до промяна на обществените нагласи, потребности, интереси. Ако приемем, че „културната глобализация се отнася до интензификацията и разширяването на културните потоци около света” [2, с. 129], то процесът на културни взаимовръзки и взаимозависимости през последните десетилетия показва, че културните практики са същностна характеристика на съвременната глобализация. Доминанцията на основните нагласи на нашето време – индивидуализъм, консумеризъм и различните религиозни дискурси – само утвърждава дълбокото влияние на културата върху живота на хората и очертава хоризонта на техните социални взаимодействия [2, с. 130]. Един от факторите, играещ водеща роля в доминацията на културата, е културната политика. Това обяснява и значимостта на културната политика – тя е онзи спояващ социума компонент, който задава стандартите на всяко общество. Културната политика е неотменим компонент на вътрешно- и външнополитическата дейност. В широк смисъл тя е разглеждана като съвкупност от принципи и норми, система от мероприятия по съхраняване, възраждане, развитие и разпространение на културата чрез различ-

The paper focuses on the main features of cultural globalization and an attempt is made at classifying the emergent new manifestations of man in the conditions of globalization.

ни държавни и обществени институции. Културната политика е „свкупност от идеологически принципи и практически мерки, осъществявани чрез образованието, просветителските, научните, търговските, религиозните, творческите, социално-организационни и др. държавни и обществени институции по всестранно задълбочаване на социализацията и инкултурацията на населението. [3, с. 124–125] В тесен смисъл културната политика е дейността на държавата в областта на културата.

Културната политика се осъществява при пресичането на културата и властта, в пространството, където гражданското общество се среща с политическата власт. Културата, властта и политиката са не само неразделни, те са елементи на едно цяло, формиращо обществото и идентичността [5, р. 13]. Културната политика служи за поддържането на различни пластовете от културата на обществото, формирането на отношението власт–култура, регулиране на системата на културното производство (индустриалното наследство, индустрията за свободно време и развлечения, културния туризъм и др.).

Културната политика на всяка страна е подложена на влиянието както на вътрешните, така и на външните фактори. В условията на глобализацията при формирането и реализацията на държавната политика в областта на културата се отчитат не само опитът и традициите на културно-духовния живот на страната, но и принципите на международните актове, които имат универсален характер (Всеобщата декларация за правата на човека, 1948 г., Международният пакт за икономически, социални и културни права, 1966 г., Декларацията на хилядолетието на ООН, 2000 г.), а също конвенциите, декларациите, препоръките по въпросите на културата, културната политика и международното културно сътрудничество.

В съвременното глобално общество се усилва взаимозависимостта на културата и политиката, актуализираща въпросите на културната политика и социалната идентичност в контекста на стремително променящия се свят. Глобализацията не просто въздейства върху застиналите местни култури, а ги вплита в изменящата се глобална ситуация. Глобализацията означава не само безпрецедентно взаимопроникване на националните култури, но също сливане на бизнеса и културата и формиране на нова световна култура. Има автори, които, признавайки тези тенденции, се отнасят критично срещу това, заявявайки, че: „подобна „глобализация“ в сферата на културата, предизвикана от подчинението на културата на пазара, води до потискане на самобитните етнически и национални култури, обрича ги на забравя и умиране. [5, с. 369]

Стремителното разпространение на СМИ и появата на киното, телевизията, Интернет-технологии коренно промениха представата за структурата и условията за културна политика. Съвременната култура сега се характеризира с две взаимодопълващи се тенденции – от една страна, *интеграция*, която води до формиране на глобална масова култура, обединяваща хората независимо от пол, възраст, вероизповедание, повсеместно разпространявана чрез мелодии, текстове, стереотипи и даже институции, а от друга страна – *диверсификация*, нарастване на многообразието на културни съобщества. В търсенето на психологическа опора хората се обръщат към собствените си „корени“ – историческите и културни традиции, образуващи „ядрото“ на идентичността на този или друг етнос.

В последните години културната политика се променя, в частност се допълва с такъв фактор, какъвто се явява „културната идентичност“, съхраняването на която в съвременните условия често се оказва проблематично. От една страна, може да се каже, че културната политика се занимава с търсенето на реинтерпретацията на идентичностите в съвременния свят, приспособяването на съществуващите в историята форми, а от друга страна, наборът на тези идентичности е свързан с икономическите, политическите и социалните процеси.

Може без преувеличение да се каже, че всичко, което е създадено за влияние върху културата, е натоварено с *идеология*, използва идеологически формулировки, шампи, митове. Всеки продукт на културата – статии, книги, филми, телевизионни предавания и т.н., са под влияние на определена идеологическа установка. Затова се говори и за „деформация“ на институтите за со-

циализация. Много често възпитанието и социализацията не си сътрудничат, а си противостоят. Това води до загуба от човека на собствената му идентичност, правейки го зависим от външни фактори и влияния. В частност – от влиянието на СМИ.

Понякога се казва, че СМИ само отразяват ситуацията в обществото, но не я определят. Те обаче формират възприятията спрямо дадена социална ситуация, събитие и често създават такава. Това е особено важно да се подчертае, защото в условията на глобализацията много често културните представи на хората се формират предимно и на основата на влиянието на СМИ. Какви са най-честите послания на СМИ?

1. Преобладаващата част от информационния поток е свързана с негативна информация. Това се отнася особено за кратките новинарски емисии. Търси се изненадата, която може да шокира зрителя/слушателя.

2. В СМИ е представен свят, изпълнен с насилие (физическо, военно, сексуално, психологическо), противопоставяне и съперничество. Средствата, с които това се показва, са натуралистически. Това предизвиква повишена психологическа тревожност при децата и при хора с неустойчива психика.

3. Особен и водещ е интересът на СМИ към сексуалния инстинкт. Той се експлоатира активно и е търсена търговска стока. Особено се засилва особено чрез Интернет.

4. Създава се култ към красивия живот, богатството и въобще парите. Възпитанието на „разумни потребности“ се счита за отживелица от близкото тоталитарно минало, а стремежът към висши духовни потребности – за глупост.

5. Представя се позицията, че пазарът прави света, при това не само в икономически смисъл, но и е определящ при всички взаимоотношения между хората. Всичко се продава и купува, дори човекът (например спортистите).

6. Конкуренцията и съревнованието за извличане на изгоди и ресурси са естествен начин на поведение, а взаимопомощта и алтруизмът са повече като изключение. Властва разбирането: „Вземи всичко от живота!“

В съвременния свят глобализацията се явява ключов термин за анализа и оценката на всичко, което става. Вече сме свидетели на това, че през XXI в. въздействието на новите информационни технологии е колосално. То променя стандарта на живот на хората, професионалната им реализация, ценностните представи. При това промяната е радикална и необратима. Интернационализацията на икономиката, политиката, културата и

т.н. превръща планетата в единно място за живот на човека. Изчезват времеви, географски, езикови и др. граници. Идеите на В. Вернадски, Е. Льо Руа, и П. Теяр дьо Шарден за възникването и развитието на ноосферата и за социалната и културната свързаност на човечеството пряко се реализират чрез глобализацията. [6, с. 150]

Глобализацията поставя сериозни проблеми пред културното развитие на човечеството. Преобладаващите мнения изразяват разбирането, че превръщането на света в “глобално село” (Х. М. Маклуън) е предпоставка за етнокултурно сътрудничество и културна интеграция. Но има и противоположни мнения. Така например Самюъл Хънтингтън твърди, че основните източници на конфликти в съвременния свят няма да бъдат икономически или идеологически, а културни и цивилизационни. Ще има противопоставяния и сблъсък между източноправославната, западната, ислямската, японската, хиндуистката, латиноамериканската и др. култури [7]. Този възглед силно се оспорва, но това още веднъж подчертава дискусията около амбивалентността на културата и нейното уникално присъствие в живота на човека.

Може да се каже, че културната интеграция винаги е реализирана на базата на автономизацията на отделните култури. Нещо повече – културата носи амбивалентността в самата себе си, в своите послания. Ако все пак тезата на С. Хънтингтън има някакви основания, то те се коренят по-скоро във факта на противопоставянето на поне два типа култури: научно-техническата и хуманитарната. Това най-добре изрази през средата на XX в. английският писател Чарлз Пърси Сноу. Според него научната и хуманитарната култура не само не си взаимодействат, но даже напротив – те непрекъснато си противостоят. Така художествената интелигенция смята, че учените са повърхностни оптимисти и не си дават сметка за реалностите в живота, докато учените, представители на т.нар. точни науки твърдят, че художественотворческата интелигенция е равнодушна към бъдещето на човечеството, противостои на всичко, свързано с разума, количествените и качествени измервания, цифровизацията на отделни процеси и т.н. [8, с. 21].

Глобализацията сие това противопоставяне и то загубва своя смисъл. И едната, и другата култура като тип вече не отговарят на модерните времена и тенденциите на развитието на духовната култура на човечеството.

Интересът на представителя на хуманитарното знание към човека като духовност, като съзнание, мисъл и т.н., не взема под внимание обстоятелството, че човек е вече елемент от

техносферата. Информационните технологии поставиха своите изисквания към човека и т.нар. “втора грамотност” – компютърната, се явява важна част не само от професионалната квалификация, но и от ежедневните житейски неща. Същото се получава и с техническия специалист – той трябва да защитава определени ценности, да вижда социалните послания на своята професия. Тук трябва да се подчертае, че научно-техническата мисъл създаде през XX в. едни от най-страшните средства за масово унищожаване на човечеството и затова опасностите от неразумната употреба на техническите средства вече се оценяват от всички.

Една от все още съществуващите конфликтни ситуации между двата типа култури е в оценката, която те, всяка поотделно, дават на света на човека. Представителите на хуманитарното знание твърдят, че човек се намира в собствения си свят, в “ноосферата” – сферата на разумното. Този свят не съвпада с “физическия свят”, информацията за който може да се обработва на цифрови машини. Компютрите въплъщават логическото мислене, затова и човешкото поведение се обяснява с естественонаучни термини, ситуациите, с които се сблъсква човек, се интерпретират подобно на физическите състояния на обектите. Иначе казано, “светът на човека” се интерпретира като изучаваната от естествознанието Вселена. [9, с. 213] За инженера е учудващо, че хора, живеещи в техническа цивилизация, отказват да признаят нейното определящо значение в техния живот и считат, че търсенето на други реалности, освен установените и утвърдени от науката и практиката, е проява на наивност и преследване на химери.

Изходът от това противопоставяне е установяването на диалог между културите, което ще доведе до осъзнаване на границите на всяка култура, възможностите, които предлага, както и на недостатъците при абсолютизирането на всяка една от културите. Намирането на общи точки между тези култури неминуемо ще доведе до тяхното сближаване и създаването на база за развитието и динамиката на резултата от културите на един цялостен човек.

Един от проблемите, които се появяват в резултат от развитието на процесите на глобализацията – това е възникването на маргиналните личности. “Маргиналната личност е човек, който живее и съзнателно участва в културния живот и традициите на два различни народа. Той никога не може напълно да скъса (дори да има такава възможност) със своето минало и традиции и никога не е напълно приет в новото общество, в

което се опитва да си намери място. Това е човек на границата на две култури и две общества, които никога не си съвпадат напълно.” [10, 321] Маргинализацията съпътства развитието на социалните отношения, особено когато обществата трябва да променят собствения си начин на живот, мислене, ценности, идеали. А както е известно от една конфуцианска мъдрост, най-тежко е да живееш в „интересни времена”. Оттук идва и съпротивата на младите поколения срещу налаганата им форма и начин на живот. Налице е и съпротива на по-възрастните поколения срещу динамиката на промените, за които те са неподготвени и трудно се адаптират.

При маргинализацията трябва да имаме предвид не толкова граничното положение на личността по отношение на някаква нова социална общност, а по-скоро ситуация, при която новите социални структури и отношения възникват на границата, на периферията на старите структури, когато има преход през хаотични състояния, когато се променят норми и ценности, формират се нови, устойчиви системи.

Състоянието на маргиналност, ако то придобие устойчив характер, превръща личността в конгломерат от разнородни социални роли и културни ориентации. Такава амбивалентност води често до деперсонализиране, причинява вътрешна напрегнатост, психически разстройства и сривове. Особеностите на социализацията допринасят за възникването на неустойчивост и еkleктичност в структурата на личността (особено в маргиналната личност) в условията на преходното общество, преобладаване на „психически разчупения” тип личност. В такава личност странно съжителстват традицията и съвременността, мистиката и рационализмът, знанието и архаичните предразсъдъци, религиозната съзерцателност и политическият динамизъм [10, с. 322].

Големите обществено-икономически промени, настъпили в българското общество след 1989 година, изцяло промениха живота на хората. Преходът към пазарна икономика, демократичните промени, свързани с приемането на Конституцията от 1991 година, доведоха до замяната на старите ценности и създаване на нови, до нова социокултурна ситуация. Това неминуемо създаде определен дискомфорт в цялото общество. Какви са най-често срещаните се проблеми?

Първо, новата социална ситуация изисква развитие на индивидуалната инициатива, предприемчивостта на човека. Вече да се разчита на държавата за сигурна работа, за икономическа гаранция е безперспективно и ненужно. Да, държавата може да се намесва в процесите на лик-

видирането на безработицата, осъществявайки една полезна социална закрила, но не повече. Сега всичко е във възможностите на отделния индивид. Това е трудно да се разбере от всички хора в активна, трудоспособна възраст. Много често хора, останали без работа, виждат в това лична и семейна трагедия. Липсата на навик и възможност за професионална мобилност превръща много хора в маргинали. Появилото се чувство за катастрофичност е израз на невъзможността да се намери изход от създалата се ситуация.

Второ, съвременните информационни технологии изискват съответната професионална подготовка. Много хора, обикновено по-възрастни, трудно намират възможност за допълнителна компютърна квалификация. Това ги прави неконкурентоспособни при търсенето и намирането на работа. Вече не дипломи и трудов стаж, а знания и умения, демонстрирани постоянно, са критерий за постоянна работна заетост. Непрекъснатото обучение е едно от основните изисквания за успех. Това означава да преминаваш “нови граници”, да си в “преход”.

Трето, може да се каже, че пазарната икономика и възможностите, които се откриват пред хората, изискват пределна мобилизация на потенциалните им качества. Реализацията в дадена област е резултат на много усилия. Това е позитивната енергия от “граничността на индивида”, защото той вече е променил себе си, преминал е границата на пасивността, намирайки се в една “другост”, но вече доказал способностите си.

Четвърто, появяват се една своеобразна “митология” в резултат от маргинализацията опити да се направят нещата “като на Запад” и т.н. Тези опити да се отиде “отвъд границата”, която разделя “нас” и “другите”, са начин да се промени социалният статус на българското общество.

Използвана литература

1. **Търоу, Л.** (2000) Изграждане на благосъстояние. С.
2. **Стегър, М.** (2005) Глобализацията. С.
3. **Флиер, А. Я.** (1997) Современная культурология: объект, предмет, структура. // Общественные науки и современность, 2/ 1997.
4. **Burns, P. M., Novelli, M.** (2006) Tourism and Social Identities: Global Frameworks and Lokal Realities. Advances in Tourism Research. Oxford: Eisevier Ltd.
5. **Межуев, В. М.** (2006) Идея культуры. Очерки по философии культуры. М.
6. **Вернадски, В. И.** (2009) Научната мисъл като планетарно явление. С.

7. **Хънтингтън, С.** (1999) Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. С.
8. **Сноу, Ч. П.** (1983) Двете култури и още веднъж за двете култури. С.
9. **Дрейфус, Х.** (1978) Чего не могат вычислительные машины? М.
10. **Ерасов, Б.** (1997) Социална културология. С.

За контакти:

Доц. д-р Иво Стамболийски
ВСУ „Черноризец Храбър“
e-mail: ivo_stamboliyski@abv.bg

ДОКОЛКО РЕФЛЕКСИВНО И КРИТИЧЕСКИ КОРЕКТНА Е КВАЗИАНТРОПОЛОГИЧНАТА ИДЕОЛОГИЧЕСКА ЗАЕМКА „ИНДИВИДУАЛЕН ГРАЖДАНСКИ СУБЕКТ“ В ПСИХОЛОГИЯТА?

Ивайло Лазаров

В нашата модерна епоха доминира уникалният възглед за човешкия индивид като автономна цялост, обсебен от сигурността в субстанциалното съществуване на своята (неговата или нейната) индивидуалност извън обществените връзки и отношения, при все че си остава техен пълноправен участник. Не е вече никаква тайна за големите изследователи антрополози, занимаващи се с генезиса на модерността, че „тази идея за индивида, която е определяща за гражданското общество, е преди всичко християнска“¹. Но християнска тя си остава единствено в своите корени², доколкото през вековете, и особено с упадък на клерикалното господство, нейната небесно-благодатна универсалност претърпява изменение в посока на секуларизация и следователно – идеологизация. Фактически постепенно десакрализиращата древния библейски мит и вече предимно вещно-емпирично ориентирана кристализация на модерното понятие за индивидуален човешки субект, и особено под влияние на Шотландското просвещение, подменя сакрално-религиозната идея за богочовешка съборна организация „в духа“ (или изцяло в пределите на „царството Божие“) с една нова и вече типично рационална интерпретация на човешкото предназначение, редуциращо съотнасяйки го единствено до стопанските и граждански териториалности и учреждения откъм „света“. В този нововремски „универсум без Бог“ измеренията на универсалността бунтовно напускат сакралното преклонение пред Божията воля, за да създадат единствено с човешки усилия

¹ Селигман, А. 1995: 89. По въпроса вж. специално Mauss, 1979: 85–9

² Голямата едновременно теологична и антропологична тайна и откровение на християнството е именно идеята за *Личния Бог и човека-личност*. Така личността, ако е причастна на Бога и изпълнява волята му, е не само вселенска, но и отвъдсветовна. Научното и философското знание може да бъде обяснително формулирано, но личността е отвъд всяко определение и следователно не е възможно да бъде опозната отвън, освен ако самата тя не се разкрие. Както Бог е Мистичен Бог, така и човекът има мистични дълбини. „...човекът е един по същност и множествен по ипостаси, и подобно на образа на Светата Троица е единосьщно съборно битие.“ (Архим. Софроний, 1996)

The report presents an existential and phenomenological analysis of the basic ideological conceptual matrix “individual civil entity” that is implied by most modern sciences. Special attention is paid to its existential, epistemological and methodological suitability to the explications of modern science “psychology”. The conclusion is that there is no such thing as a civil person who is also an epistemological and psychological subject; this is one of the non-productive phantasms of modern formal rationality.

универсума на *homo rationale* – една определено изцяло светска общественост на метафизическото животно *homo sapiens*, обсебено от новата му парадоксално безумна вяра в самодостатъчността на собствените му рационални сили и етически дарования.³ Тоест десакрализицията на предмета на вярата не я отменя формално и изцяло за сметка на разума, а само ѝ дава нова насока, стеснявайки чудодейните ѝ потенции едва до органа на вещно-инструменталното и формално рационалното (по Вебер). Парадоксът е, че цялото това „стесняване“ бива оправдавано под наслова за „либерална свобода“ и „модерно разкрепостяване“, т.е. кризата на модерната интерпретативна матрица, която преживяваме днес, е заложена в новоучредения протестантски мит (оформил се от XVI век и нататък) относно самата тази рационална самодостатъчност и експанзивна прозрачност на света на *homo sapiens*-а. Трансценденталната коронизация на разума след Ренесанса, използвайки универсализиращия християнски по-

³ „Всъщност това, което искам да загатна – забелязва А. Селигман – е, че нашата представа за етически автономния индивид – върху която почива идеята за гражданското общество – е предопределена от даряването на индивида с едно конкретно измерение на благодатта, която преди е определяна само чрез отвъдното. Казано по-точно, появата на концепцията за индивида като (по Дюркейм) „пробен камък“ на морала, „участващ в трансценденталното величие, е резултат от преориентирането на благодатта от трансцендентната към иманентната сфера.“ (Селигман, 1995: 90)

тенциал на вярата, но същевременно десакрализирайки изконно трансцендентния ѝ адресат (Бог), породил двата могъщи като епохално-идеологически потенциал, но в крайна сметка оказващи се в днешни дни все по-карикатурни от екзистенциална и критическа гледна точка, фундаментални концепта – „гражданския индивид“ и „общочовешкия прогрес“. Всъщност разумът се провали в горепосоченото отношение не защото не постави на съд логиката и антропологията на Новото време (напротив, той го направи чрез Кант и всички големи философи, повлияни от него), а защото неговите критично отрезвяващи философски гласове бяха все по-упорито заглушавани от рационализиращите (и вече наукоуниформени) ефекти на секуларната тотализация, докарана от формално-целевата обществена организация и необходимо свързаните с нея машинни, персоналистични и институционални актори, прогресиращо-настойчиво претендиращи за – както ще видим след малко – своята мнима субектност. Доколко обаче индивидът, това привидно „морално и самостоятелно активно лице, е свързан с тази (нова – б.м. И.Л.) „интервенция“ на благодатта в светските дела“⁴? Доколко субектно самостоятелни и екзистенциално принадлежащи са тотално „идеологическите връзки (на индивидите, по Кели) вътре в една обща система“⁵?

Странното е, че „самият успех на доктрината на естественото право, базираща се върху самодостатъчни индивиди, надарени с Разум – като основа на американската политическа общност“, – и почиваща върху „синтеза между тези идеи и традицията на общността от светци, т.е. върху трансцендентния предмет на протестантската вяра“⁶, подтикна в по-късните „критически“ и „постмодерни“ времена философското забелязване на горификсираната криза като „антропологична опасност“. Това беше безспорен успех на цялата модерна представа за човек, ала постигнат чрез метода и инструментите на профанизацията, т.е. включително за сметка на премълчаните или незабелязани отговори на твърде съществени въпроси, засягащи произволно-емпиричната подмяна на свещеното. Един от тези въпроси е: *как така и къде субектът се разминава с индивидуалното понятие за себе си?*⁷ Въпросът е едновременно критико-епистемологичен и екзистенциален... и съвсем не е предрешен в модерното гражданско понятие „частен граждански субект“,

имащо повече общоюридически, бюрократичен и силно либерално-идеологичен статус. Всъщност какво постигна субективността в границите на гражданската общественост, преднамерено профанизиращо натоварена със свръхочакванията откъм един трансцендентен първообразец за „общност от светци“? Резултатът от всичките неимоверни модерни усилия бе „една свръхрационализирана индивидуалност, която е отчуждена от себе си“⁸. Днес, в условията на кризата на либералния проект, сме свидетели „как насъщната необходимост на екзистенцията вече е изцяло подменена от насъщната необходимост на субективността“⁹, но тъкмо екзистенциално, а не профанно-антропологично погледнато, „тази необходимост е задвижена от рационалното отделяне от страна на човек на *човешкото* и в този смисъл понятието за субект включва не толкова понятие за човешкото, колкото понятие за човек, който *отделя* от себе си в „субект“ онова, което *задвижва* необходимостта за рационалност“¹⁰. Субектът в този план, и погледнат през очите на търсещия изход и спасение от кризата, е онова, което съхранява екзистенцията като нещо живо, непосредствено конкретно в битието. Така субективността, в процеса на профанацията, „поема върху себе си рационалното отделяне на екзистенцията в индивид“¹¹, или, образно казано, „индивидът“ е профанизиран конструкт, „който разрешава проблемите на екзистенцията в „нещото извън човека“¹². Изправен пред рационалната

⁸ Пак там, с. 11

⁹ Пак там, с. 10

¹⁰ Пак там, с. 8

¹¹ Пак там, с. 9

¹² Пак там. В допълнение към въпроса, и относно гешалтно-конститутивната роля на екзистенциалната аналитика, същият автор конкретизира следното: „Субективността е нещо присъщо само на човешките разумни възможности. При това невъзможността човек да общува с чужд, извънземен разум, предполага, че онтологичните разумни възможности *a priori* носят в себе си един тотален образ на субекта. Представата, в този случай, за обективно, обективности и т.н. е винаги представа за една явяваща се, открита, очевидна субективност. Така например в създението субектно-предикатната конфигурация е аксиоматична. И ако обектът и понятието за обект са неща, които явяват субективното като овъншненост, то вътрешното, подпластово движение на субекта към изворовата основа на субективността засилва напрежението на това съсредоточено към собствения си епицентър субективно начало. Така в един естетически смисъл субектът преживява себе си като персонаж. Овъншен индивид на отчуждените субективни послания към едно раздвояване, в което индивидуалното поведение (независимо дали в естетичен или в прагматичен епизод) разиграва субективното въображение в ситуация, сюжет. Въображението сякаш прави от субекта индивид: един дълбоко непознат. Този опит за

⁴ Пак там, с. 95

⁵ Пак там, с. 92

⁶ Пак там, с. 129

⁷ Вж. Милчев, 2001: 5

невъзможност да постулира друго, освен обектни възможности, субектът възвръща индивидуалното в него именно като нещо обективно. Една такава обективност е Аз, картезиански погледнато, тя е съществуваща именно като мислеща субстанция, но това квазиекзистенциално положение от самото начало не решава въпроса за себеразминатостта на субекта като индивидуален обект. „Субектът не е индивид!“¹³ В противен случай – забелязва К. Милчев – множеството от индивиди (обществото) трябва адекватно да отговаря на антропологичната същност и тогава е неясно защо в света има много, а не само една култура“¹⁴. Така авторът стига до извода, че „индивидуалното е особен род рационалност на определено културно развитие. Определени култури имат различно рационално понятие за индивидуалност. Това поражда напрежение в един глобален свят от началото на ХХІ век“¹⁵.

Как току-що експлицираните екзистенциални констатации се съотнасят с особеното положение и предназначение на модерната наука „психология“? Затрудненията тук са свързани с направо невъзможния дори за вездесъщото *ratio* експеримент да се определи душата, да се обективира

раздвояване не е нито психическа непълноценност, нито социална изолация. Той не е същински диалог, а сякаш предпоставя времеви разкъсвания на монологичното. Определено може да се твърди, че този екзистенциален мотив е едно разделяне на неразделното като субективно. **То превръща огледалния отчужден образ на субективното в предмет. Създава илюзията, че субектът се познава в една видимост на себе си като обект. Прехвърля това вътрешно очакване за видимост върху други субекти и там – вътрешно и външно, отчуждено-огледално и социалното битие на индивидите: всичко това попада в понятието за човешка обективност. Екзистенциалното начало прелива в социално. Вътрешното, скрито преживяване като субективност се озарява от категорията и категоричността на категорията. Духовното напрежение и екзистенциалното преживяване се свива до границите на категориалното мислене. Явява се категориалната откъслечност, която притъпява субективно-непрекъснатото в обвитите от краткосрочната времетрайност предмети и обекти от веществен характер (болдът мой – И.Л.)“.** (Пак там, с. 61)

¹³ Човек има *понятие* за двата пласта – субективен и индивидуален – защото те могат да *интерпретират* логическите възможности, но не знае как екзистиращите, преживяващите възможности са „собствени“ извън понятието за „собственост“, което вече е логически нарицателно (и в условията на евроамериканската модерност – либерално-идеологически матрично – б.м., И.Л.). Това незнание е във връзка с очакването, че екзистенциалните възможности също би трябвало да интерпретират, щом са разумни и „мислят“.“ (Пак там, с. 40)

¹⁴ Пак там, с. 5

¹⁵ Пак там. Срв. също с Георгиев, 2013: 24

съзнанието, да се направи изследването напълно причастно към езика, методите и инструментариума на епохално-идеологическата поръчка за „частна наука“, „частен индивид“, „природна и социална необходимост“ в референтната система на „тоталната секуларна обективация“. Двете епистемологично установими грешки в методологията на такъв експеримент са свързани именно с вече посочените екзистенциални и редица други трансцендентално-критически неясноти относно статуса на субекта като „гражданин на света“ и приемането му за *a priori* частен индивид в границите на особен род обществено състояние, намиращо се под влияние на вече споменатата либерално-гражданска идеология. *Първата грешка* изцяло подменя автентичната психологическа идея „душа“, която, в качеството си на древна (предмодерна) непредметна онтологична същност, изразява нещо цялостно, просто и неделимо в себе си, сиреч иманентизира през собствения си холос световните реалности. В модерния вариант „душа“ е подменена с удобния частно-инструментален базов антропологичен и психологически концепт „психика“, презумптивно изразяващ тъкмо обратните на „душа“ качества – множественост, делимост, съставност, субстратно-соматична подчиненост, обективна измеримост. *Втората грешка* отменя на душата нейната екзистенциалност, отнемайки по този начин ирационалните (т.е. не задължително рационално определителни!) корени на нейните изворност и животоносимост, причастността ѝ към нетварната същност¹⁶, богоподобие ѝ и пр. Така нейната изконна и продуктивна субектност в границите на позитивната наука (вече не за психеята) се превръща в репродуктивния „обективен субект“ психика, който е подразбиран като „един от многото“, в частно-

¹⁶ К. Милчев в контекста на екзистенциалната си аналитика забелязва, че „голата екзистенция (или живата, непосредствена и конкретна екзистенция) изобщо не се покрива с понятието „човек“, а е *животоносимост*, която дава възможност на рационалното начало да променя в историческото развитие на *homo sapiens* разбирането за „субект“ (било то в религия, философия, изкуство и наука), при което едно и също рационално начало схваща себе си като различни субекти. Тоест като една и съща, но и неуловима исторически за познанието възможност за екзистенцията. Веднага изниква въпросът: кой е източникът на това рационално начало, щом не се покрива с *homo sapiens-a*?“ (Пак там, с. 11) Този въпрос може да бъде поставен и така: „Как преживяването се случва в едно себепоставяне на разумност?“ (Пак там, с. 12) (...) „Ако търсим *началото*, редно е да кажем, че случващото се преживяване себе-поставя екзистенцията като разумност и едва това себепоставяне вече извежда разумното начало на екзистенцията в „образ“ за тази разумност, чрез субекта.“ (Пак там)

нормативния смисъл на „нормалния гражданин“, извяващ се най-често през усреднената емблематична персونا на „здравия възрастен европеец или северноамериканец“. Ако митът за „индивидуалния Аз“ тук представлява психосоматичния „обективен субект“, а нормата – средностатистичния „нормален възрастен европеец“, то *самопознанието* в психологията закономерно вече е изтласкано в периферията на психологическото изследване и е поставено в жалкото положение на интроспекция (която все още не е саморефлексия!), а философското питане за идеалността на душата, за нейната причастност към вечното и непреходното, експлицирането на въпроса за интерпретативната условност на неврофизиологичната субстратност на психичната реалност, за нeredуцируемата ѝ субективност, изобщо за *феноменологичния дискурс* в една незадължително частна и необезателно позитивно-аналитична наука „психология“, – всички те вече са в риска „параноично институционално“¹⁷ и по либерално-идеологически съображения да бъдат обявени извън регламента и извън нормализационните режими на модерната гражданственост и модерния университет¹⁸. Защото самопознанието, дори и в качеството си на психология, е именно това – продуктивно и телеологично рефлексивно издействие на познанието откъм границите му, а не всякога вторична и изчакваща озованост в пасивните синтези на аналитико-предметния (възможния) опит в качеството ти на „един от многото“. Попадането във възможния опит на частната наука „емпирична психология“, институционално изграждана по образа на големите обективни науки, в този смисъл е квази-самопознание и падение, доколкото възможният опит на обективната наука редуцира по лош начин идеалната, соларна и затова субективна психична реалност до материално-физически предметности, не актувайки съобразно априорното първоусловие на опита изобщо, а репродуцирайки условностите на средата и мита за вездесъщия неотрефлектираните множества и количества. Днешната психология с физиологичен или бихейвиористичен уклон изцяло се е отказала от душата (а също и от рефлексираната феноменалност на нейните проявления, респ. от релевантния научен апарат, адекватно изразяващ енергийно-фотонната същност на въпросния феноменализъм), за нея това е неправомерен, понеже (вече) е непроверим концепт; тя в най-добрия случай се е превърнала в дисциплинарна „наука за човешкото поведение“, и то на човека, разбираан именно

в типично модерно-епохален смисъл – преди всичко в ежедневната му изява на „частен граждански индивид“. Обяснимо е, че една такава наука нефалсифицируемо е нагодила своите методологеми, теории и инструменти към изцяло принизената (в сравнение с психологичните домогвания на други епохи), *типично политикомизирана* представа за „масов човек“ – с всичките му „съвременно-цивилизационни“ и предвидимо рационализирани в същността си (като типология и история) подбуди и заложби, потребности и мотиви, интереси и склонности, нагласи и насочености. Критически (в контекста на Кант) и феноменологично (в контекста на Хусерл) забелязано, субектът се идентифицира през тяло на припознаването, което съвременната тотално научно-идеологична (либерално-демократична) матрица лекомислено идентифицира като „самия частен индивид“, но това е само *трансцендентална привидност* на поетапността на критиката и рефлексията, а всяка поетапност и в теоретико-изследователски, както и в поширокия биографичен план има своите първи стъпки. Именно феноменологичността на позицията в даден момент идва да ни каже, че физичното, в частност соматичното като самата предметна индивидуалност, даже и някога да е било припознато като основа за индуциране и даже идентифициране на психичното, се е оказало просто донанучен или само позитивно-научен концептуален избор или увлечение, който – съобразно включването на философски рефлексирашото съзнание – отникъде не следва да е валиден и по-нататък. Защото цялата уж частна биография е в последователността на едно наративно интерпретативно изговаряне, което през себе си (холистично и сингуларно) конституира световността с нейните „състояния на нещата“. Цялата уж обективно-всеобща история се разказва през тази биографична последователност на саморефлексиращия се субект, чиито първа и последна точка са напълно условни спрямо културния контекст, в който сме се приели за озовали се.¹⁹ Един път попаднал в усъмняващата теоретичност на изговарящото значенията на света интенционално отношение²⁰, субектът повече няма как да бъде изкаран оттам.²¹ В подобен ред на мисли сръбският психолог и богослов академик Владета Йеротич напълно правомерно забелязва, че съобразно „убедителната гледна

¹⁷ Срв. с Панайотов, 2004

¹⁸ Вж. Георгиев, 2013: 27-9 и Георгиев, 2016: 35–6

¹⁹ Срв. с библейското: „Още преди Авраама, Аз съм“ (Иоан 8:58). Това изказване си позволявам да изтъквам като екзистенциално-феноменологично откровение на Христа.

²⁰ Вж. Brentano, 1995: 68

²¹ Срв. с Герджиков, 2000: I, 25

точка на съвременната психосоматична медицина физическите болести не би трябвало да се отделят от душевно-духовния живот на човека. Психоневроимунологията дава все повече доказателства, че **конвенционалната дихотомия между физическото (органичното) и менталното (функционалното) е лингвистично-концептуална, а не присъща на природата, както и че всички събития и процеси, съдържащи се в етиологията, патогенезата, симптомите и лечението на болестта, са симулативно биологични и психологични (болдът мой, И.Л.)**²².

Със или без „коперниканския епистемологичен пробив“ на Кант, със или без екзистенциалните откровения за невъзможност на човешки индивид без понятие за субект и за невъзможност на субект без животоносима екзистенция упорито се натрапва усещането как институционализираната съвременна практика и обслужващата я наука продължават да не искат да забележат, че целостта на която и да е единица съществуваща предметност се дедуцира гешалтно, в синтетично-разгръщащия се процес на психична идеация, а не се индуцира физикалистки, от самата тази предметност. Еднородността и принадлежността на ей тази коса на върха на главата ми и ноктите на краката ми към една обща и цялостна структура, наречена човешко тяло, и в поинтимен смисъл „моето тяло“ и „моята личност“, е преди всичко *идеална интерпретативна матрица*, тази еднородност и тази принадлежност биха били чисто нищо без *виртуалната идея* за (психо)соматичен човек, реализираща във всеки следващ жив момент от опита ми собствената въплътеност в този емпиричен човек, който приемам да съм Аз. Просто коса и просто отрязани нокти, видени случайно от който и да е, например на улицата, едва ли биха напомнили по някакъв начин за съществуването Мен, имащо точно тази коса и точно тези нокти. Сиреч, без целостта на идеята, която е на първо място психично-идеална и концептуална, аз няма как да удържа частите си в организацията на единен психосоматичен организъм; без този изначално пресрещан идеиращ синтез психосоматичното цяло на личността ми би се разпаднало на съставните си елементи, връзката помежду им би се изгубила така, сякаш никога не е съществувала. Именно тази връзка изхожда от психичната идеация и точно тази връзка се удържа в идеиращия акт на повтарящите синтези. Значи тук става дума за това, че в психичната си обработка на света ние извършваме преди всичко иманентистката (спрямо субекта, оказващ се външна граница на системата)

работа по конституиране на световните значения, преди да си въобразим, че просто дескриптивно описваме някакви обективни значения, пребиваващи незнайно как в/сред предметите около нас (*ad rerum*). В този смисъл ние нямаме право да поставяме знак за равенство между частното гражданско състояние на субекта в света и субекта като разумно светоносен, граничен на света и иманентизиращ картината на световното цяло.

Изводът (в един критически контекст) спрямо приведената дотук аргументация към темата може да се формулира и така: **в човешката цялост няма нищо емпирично репродуктивно, това е една именно продуктивна идея за човек, в която човешката субектност е редуцирана възходящо и критично преценена през интерпретативен, а не емпирично некритицизиран откъм трансценденталното съзнание и следователно инвариантно дисциплиниращ критерий**; в човека няма нищо частно и фрагментно самостоятелно, преди аналитично произволно и за определени видове идеологически навици и граждански удобства той да бъде разделен на части, които тъкмо в залутаностите на социалната фрагментация и инструменталния опит постепенно или внезапно изгубват интуицията за изначалната и в крайна сметка ейдетична цялост на човека *sub specie aetherni*, т.е. като същество/проект на душата, етерно (откъм вечността) и продуктивно-творчески способно да издейства собствената си цялост дори когато я губи сред условностите на повседневния си живот. Благодатността на холизма като методологичен подход в психологията е в теоретичната преориентация на всичките ни телеологични стремления към изворите на душевността, чиято дълбинна връзка с етерналния Аз и екзистенцията би могла да държи под контрол или просто лекомислено да не се отъждествява с всякакви възможни коруптивни ефекти²³ на живото емпирично светуване в пространството, времето и отчуждаващите регламентации на сетивистката ни участ (с техните неизменно лоши последствия, включително греха, болестта, даже смъртта), както и хигиенистки далновидно да осигурява здравословна и творческа обхода на личността не обезателно и на първо място с оглед на „оптималностите на средата“, не и едностранно подчинявайки се на частната субстанциалност, подразбирана преди всичко като „изтляващ“ организъм), а съобразно духовно пробудената и извечно феноменологично издействана чистота на съзнателно задвижения *aether*.

²² Йеротич, 2014: 212

²³ Вж. Делчев, 2012: 21–31

Литература

1. **Георгиев, Л.** (2013) Методологическите рефлексии на критическата психология (есе за психологическите парадокси). – *Приложна психология и социална практика* (сборник). Ред. Г. Герчева. Варна. УИ на ВСУ „ЧерноризецХрабър”

2. **Георгиев, Л.** (2016) Психологическото познание и образование – между илюзиите и реалността. – *Приложна психология и социална практика* (сборник). Ред. Г. Герчева. Варна. УИ на ВСУ „ЧерноризецХрабър”

3. **Герджиков, С.** (2000) Научното обяснение на света. София, Екстрем

4. **Делчев, Кр.** (2012) Екзистенциална онтология на коруптивното пропадане във всекидневието. – *Философски алтернативи*, т. 21, № 6, 21–31

5. **Йеротич, Вл.** (2014) Християнството и психологическите проблеми на човека. София, Омофор

6. **Милчев, К.** (2001) Екзистенциалната тема и проблематиката на паламизма. София, Издателска библиотека КИРИЛИЦА

7. **Панайотов, Ст.** (2004) *R'edip*. – http://www.kultura.bg/media/my_html/2335/antiedip.htm

8. **Селигман, А.** (1995) Идеята за гражданското общество. София, Критика и хуманизъм

9. **Софроний (Сахаров)** (архимандрит). (1996). Тайната на Пресветата Троица. – <http://dveri.bg/xcf8a>

10. **Brentano, F.** (1995) *Psychology from an Empirical Standpoint*. New York: Routledge

Mauss, M. (1979) *A Category of the Human Mind: The Notion of Person, the Notion of ‘Self’*. – Mauss, M. *Sociology and Philosophy*. London: Routledge & Kegan Paul

За контакти:

Доц. д-р Ивайло Лазаров

Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”

катедра „Психология”

e-mail: filosofivo@abv.bg

ИСТОРИЧЕСКИ ТРАДИЦИИ И ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕ
НА АКАДЕМИЧНАТА АВТОНОМИЯ

Дарина Димитрова

Актуалността на темата за академичната автономия произтича от следните фактори. Значението на висшето образование през последните двадесет години в България нараства и това се свързва с общия процес, наблюдаван в развитите страни. Този процес има своите традиционни корени в нагласите на българите за инвестиране в образование, но е свързан и със социалните ползи от по-високото образователно ниво. През последните години страната е изправена пред неблагоприятна демографска криза в съчетание с множество други негативни фактори – застаряване на населението, увеличаване броя на безработните млади хора с висше образование и др. В тази нелека ситуация българското висше образование е призвано да намира начини за оцеляване, преминавайки през превратностите на времето.

Целта на настоящата работа е да се изследва и анализира институтът на академичната автономия през три основни периода в развитието на законодателството в областта на висшето образование, които съвпадат с историческото и общественно-политическо развитие на държавата. Първият период е от Освобождението до 1944 г., вторият е от 1944 г. до 1989 г. и третият е след демократичните промени от 1989 г. до днес. Институтът на академичната автономия се изследва в следните направления. От една страна, се анализира в исторически аспект наличието на академична автономия при устройството и управлението на висшите училища през посочените три периода, от друга страна, се разглеждат съвременните правни аспекти на академичната автономия и от трета страна, се посочват тенденциите за нейното развитие.

Законодателството в периода от Освобождението до 1944 г. не познава термина „академична автономия“, но още с откриването на първото висше училище у нас започва и борбата на академичната общност за отстояването на редица академични свободи.¹ Въпросът за универ-

The present report researches and analyzes the institute of academic autonomy in three main periods of the development of Bulgarian legislation in the area of Higher education from the Liberation until present days. The accent is put on the current legal aspects of academic autonomy in its three forms – academic freedoms, academic self-government and inviolability of the territory of the higher schools. Highlighted are the contemporary trends of the academic autonomy’s development after the latest amendments of the Higher education act.

ситетската (академичната) автономия е изследван и в по-старата конституционноправна литература.² Баламезов, анализирайки законодателството в областта на науката и обучението в периода след Освобождението, посочва, че университетската автономия е съставена от две части: научна автономия и административна автономия. Като под научна автономия или свобода на науката се разбира „всеки да може да доказва устно и печатно в научни среди и публични събрания, каквато иска теза“, а професорите да могат свободно да излагат в лекциите си своите разбирания. Под административна автономия се има предвид университетът сам да подбира преподавателите си, сам да изработва учебните си планове, сам да налага дисциплинарни наказания за нарушаване на вътрешния ред, а не да прави това под надзора на изпълнителната власт.³ Днес разбирането за понятието „академична автономия“ е значително по-широко, но за това ще стане дума по-долу.

Ако разгледаме българското законодателство в периода от Освобождението до 1944 г., ще видим, че дори само в тези два аспекта – научен и административен, академична автономия няма в

¹ Манафова, М. Университетската автономия: въвеждане и отстояване (1888 – 1912). // Исторически преглед, 11/1988, с. 20–35; Манолова, М. Идеята за автономността при създа-

ването и развитието на Университета. // Научен живот, 5/1988, с. 8–10, 13.

² Баламезов, Ст. Конституционно право. Част трета, Софи-Р, 1993, с. 321 и сл.

³ Пак там, с. 348–349.

пълна степен. Първото българско висше училище е открито през 1888 г., но първият нормативен акт, в който се среща понятието „ректор“, е Законът за отваряне на висше училище в София⁴ (днес Софийски университет). Ректорът е избран с тайно гласуване от преподавателите, но се утвърждава от Министерството на просвещението. Административният надзор на министъра е много силен и защото преподавателите „се назначават направо от Министерството на просвещението“.

Следващите – Закон за висшето училище в София⁵, Закон за Ефорията на Университета „Братя Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово“ и Закон за Университета⁶, предвиждат управлението на първото ни висше училище вече да се осъществява от ректор, академически съвет, декани и факултетни съвети. От една страна, това са нови органи, непознати за предходната нормативна уредба, на които се дава по-голяма самостоятелност при управлението на висшето училище.⁷ От друга страна обаче, съгласно правилата на Закона за Университета от 1904 г. „всички членове на университетския персонал... се ползват с права на държавни чиновници“. Съгласно законодателството в периода от Освобождението до 1944 г. университетските преподаватели и другите служители на висшите училища имат статут на чиновници/държавни служители.⁸ Затова реди-

ца текстове на законите в областта на висшето образование препращат към Закона за чиновниците и Закона за държавните служители.⁹ Разпоредбите на тези закони се прилагат към университетските преподаватели и персонала във висшите училища в качеството им на чиновници/държавни служители, затова административният надзор и дисциплинарната власт на министъра на просвещението спрямо тях са толкова силни.

Вижда се, че университетът не разполага с пълна автономия да се самоуправлява. Академичната общност не може самостоятелно да избира ръководните органи или преподавателския състав, нито да налага самостоятелно дисциплинарни наказания, без утвърждаване от Министерството на просвещението. Въпреки това Законът за Университета от 1904 г. се приема от изследователите на този период от историята на висшето ни образование като образец на извоювана и утвърдена академична автономия.¹⁰

Авторът се присъединява към подобно становище с уговорката, че към дадения исторически период тази непълна академична автономия, от гледна точка на съвременните разбирания и законодателство, е безспорен успех за академичната общност на първото ни висше училище, открито през 1888 г. Много скоро Законът от 1895 г. стеснява всеобхватната административна власт на министъра на просвещението, установена с предходните нормативни актове. Законът за Университета от 1904 г. още повече разширява академичната автономия на първото ни висше училище. Затова закриването му през 1907 г. е наречено „университетска криза“.¹¹ С указ на княза от 4 януари 1907 г.¹² е закрит университетът и са уволнени всички преподаватели. Новият Закон за Университета от февруари 1907 г.¹³ значително ограничава правата на ректора и академическия съвет по отношение управлението на университета¹⁴ и академичната автономия е

⁴ ДВ, бр. 2/1889 г.

⁵ ДВ, бр. 13/1895 г.

⁶ ДВ, бр. 19/1904 г.

⁷ Напр. деканите се избират от факултетните съвети, академичният персонал избира членове за академическия съвет и те не се утвърждават от органите на изпълнителната власт. Ректорът обаче се утвърждава от министъра на просвещението, въпреки че се избира или от академическия съвет (по правилата на Закона от 1895 г.), или от всички факултети (по правилата на Закона от 1904 г.). Преподавателите се назначават от министъра на просвещението, но вече се взема мнението на академическия съвет (по правилата на Закона от 1895 г.). Законът от 1904 г. разширява още правомощията на академическия съвет. Професорите и редовните доценти се избират от академическия съвет, но тяхното назначаване пак става с одобрение на министъра на просвещението.

⁸ Съгласно Закона за университета (ДВ, бр. 39/1907 г.): Лицата от университетския персонал, които се назначават от министъра, в дисциплинарно отношение се подвеждат под постановленията на Закона за чиновниците; съгласно Наредба-Закон за висшето търговско училище в гр. Свищов „Д. А. Ценов“ (ДВ, бр. 200/1936 г.): Всички преподаватели и служители във висшето търговско училище се приравняват в права и задължения на държавните служители; съгласно Закона за Държавното висше училище за финансови и административни науки – София (ДВ, бр. 126/1940 г.): Редовните преподаватели и административните чиновници се считат за държавни служители.

⁹ Закон за чиновниците – ДВ, бр. 123/1882 г.; Закон за държавните служители – ДВ, бр. 243/1922 г.

¹⁰ **Цанев, Д. и др.** История на Софийския университет „Климент Охридски“. С., 1988, с. 53; **Манолова, М.** Цит. съч., с. 10; **Манафова, М.** Цит. съч., с. 28.

¹¹ **Цанев, Д. и др.** Цит. съч., с. 58; **Бояджиева, П.** Университетската автономия и обществена модернизация или обществеността на борбата на Софийския университет за автономия. // Социологически проблеми, 3/1997, с. 63.

¹² ДВ, бр. 4/1907 г.

¹³ ДВ, бр. 39/1907 г.

¹⁴ Съгласно Закона за Университета от 1907 г.: Ректорът се назначава от държавния глава. Въвеждат се съществени промени в реда за назначаване, уволняване и налагане на дисциплинарни наказания на преподавателите. Министърът на

напълно отменена. В резултат на борбата на академичната общност и вследствие на силен обществен натиск са приети нови закони¹⁵, които възстановяват много от правата на ректора и академичния съвет при управлението на университета, установени със Закона за Университета от 1904 г. Но във всички законодателни актове в периода от Освобождението до 1944 г., под една или друга форма, се запазва административният надзор над висшите училища от страна на министъра на просвещението.

Висшето търговско училище във Варна (днес ИУ – Варна) също води борба за академична автономия. То е открито по инициатива на Варненската търговско-индустриална камара¹⁶ и преподавателите му нямат статут на държавни служители, но финансовата му зависимост от страна на камарата е основна причина за силната ѝ опека. Наред с това то се намира под върховния надзор на Министерството на търговията.¹⁷ Съгласно правилата на първия Правилник за Висшето търговско училище от 1920 г. първият ректор се назначава от министъра на търговията, а следващите се назначават от Варненската търговско-индустриална камара, която има и право да назначава и уволнява преподавателите. Изследователите на този период от историята на ИУ – Варна подчертават, че академичната автономия по онова време е нарушавана често както от държавните органи, така и от Варненската търговско-индустриална камара.¹⁸

Академичното ръководство на Висшето търговско училище успява да се освободи от административната власт на камарата през учебната 1925/1926 г. Тогава академичният съвет изработва нов правилник, изпраща го за одобрение на Министерството на просвещението, въз основа на който на 8 декември 1925 г. е проведен първият избор за ректор от академичния съвет. Отнето е

просвещението ръководи и контролира цялата процедура от обявата за свободно място до назначаването на университетския преподавател.

¹⁵ Закон за народното просвещение (ДВ, бр. 49/1909 г.), Закон за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение (ДВ, бр. 87/1921 г.), Закон за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение (ДВ, бр. 79/1924 г.)

¹⁶ Цонев, С. История на ВИНС „Д. Благоев“ – Варна. В., 1988, с. 4–5.

¹⁷ Съгласно §3 от Правилника: Варненското Висше търговско училище се намира под върховния надзор на Министерството на търговията, промишлеността и труда (публикуван в сп. „Известия на ИУ – Варна“, бр. 1/1995 г.)

¹⁸ Близнаков, П. Академичният съвет и ръководства на Икономическия университет – Варна през 75-годишната му история. // Известия на ИУ – Варна, 1/1995., с. 53.

правото на Варненската търговско-индустриална камара да назначава ректора и преподавателите.¹⁹ Така академичният съвет успява да си извоюва относителна академична автономия, която обаче е важна, защото поставя началото на по-демократични академични традиции.

В обобщение трябва да се посочи, че в периода от Освобождението до 1944 г. висшите училища разполагат с известна, но непълна академична автономия поради прекия административен и йерархичен надзор и контрол на министъра на просвещението, залегнали като принципно положение във всички нормативни актове от този период. Друга законодателна пречка за по-големи академични свободи е статутът на държавни служители на университетските преподаватели и на другия университетски персонал в повечето висши училища. Това дава не само административна власт при управлението на висшите училища, но и дисциплинарна власт на министъра на просвещението над университетските преподаватели. Законодателството, касаещо висшите училища, в периода от Освобождението до 1944 г. е разпръснато в множество нормативни актове, които са променяни много динамично и в нито един от тях не се използва терминът „академична автономия“. Въпреки това този период е важен, защото **за първи път в нашето общество се поставя въпросът за същността и границите на академичната автономия**. За първи път се подлагат на обществен дебат въпроси, които след десетилетия ще бъдат в основата на академичните традиции, които имаме днес. Те не са законодателна даденост. Напротив, законодателните промени са резултат от борбата на академичната общност за автономия.

В законодателството от 1944 до 1989 г. също не се използва понятието „академична автономия“. Тя на практика липсва. През този период държавата установява всеобхватен контрол над целия обществен живот, в т.ч. и над академичната общност и над висшите училища. Още с първия Закон за висшето образование от 1947 г.²⁰ се създава Комисия за висшето образование като съвещателен орган на министъра на народното просвещение, на когото принадлежи върховният надзор върху висшите учебни заведения. Формално висшите училища се управляват от академически съвет и ректор, но Комисията за висшето образование и министърът на народното просвещение имат право на пълен контрол над всички висши учебни заведения по всички направления –

¹⁹ Близнаков, П. Цит. стат., с. 53.; Цонев, С. Цит. съч., с. 8–9.

²⁰ ДВ, бр. 153/1947 г.

научноизследователска и учебна дейност, кадрово израстване и дисциплинарна отговорност на преподавателите.²¹

Вторият Закон за висшето образование от 1948 г.²² урежда, че всички висши учебни заведения в България се намират под върховното ръководство на Комитета за наука, изкуство и култура. Всяко висше учебно заведение има ректор и академически съвет, но те са само номинални органи за управление. Реално Комитетът за наука, изкуство и култура е орган за управление на висшите училища. Председателят на Комитета има пълна административна, финансова и дисциплинарна власт при управлението на висшите училища.²³

Според разпоредбите на третия Закон за висшето образование от 1958 г.²⁴ висшите учебни заведения са под ведомството на Министерството на просветата и културата, при което се създава Висша атестационна комисия. Този закон също урежда познатите от предходните нормативни актове органи за управление, като ректор, академически съвет, декани и факултетски съвети. Но устройството и управлението на висшите учебни заведения отново се уреждат на основа на принципа за силен централизиран надзор и контрол от

страна на Министерството на просветата и Висшата атестационна комисия.²⁵

В обобщение за периода от 1944 до 1989 г.: академичната автономия се отменя законодателно чрез всички приемани през този период нормативни актове и изобщо не стои на дневен ред пред обществото някакъв дебат „за“ и „против“ академичната автономия.

След демократичните промени през 1989 г. академичната автономия се възражда като принцип за устройство и управление на висшите училища. Приет е Законът за академичната автономия на висшите учебни заведения²⁶. На основа на предоставената академична автономия висшите учебни заведения вече самостоятелно определят организационната си структура, приемат правилник за устройството и дейността си, обявяват конкурси и избират научни и преподавателски кадри, извършват редица други административни и стопански дейности. За първи път на общото събрание е дадено право да определя числеността на академическия съвет за съответния мандат и да избира с тайно гласуване неговите членове и ректора без утвърждаване от централните органи на държавно управление, както е в предходните периоди. **Законът за академичната автономия на висшите учебни заведения** се прилага само пет години²⁷, но той е важен като първи нормативен акт, който използва термина „академична автономия“ и поставя началото на нови демократични традиции.

Съвременната нормативна уредба на академичната автономия е дадена в Глава четвърта на ЗВО. Съгласно чл. 19, ал. 3 в академичната автономия се включват три форми – акаде-

²¹ Комисията за висшето образование: а) съгласува дейността на отделните висши учебни заведения; б) преглежда и препоръчва за утвърждаване правилниците, учебните планове и програмите на висшите учебни заведения; в) проучва общите отчети на висшите учебни заведения по изпълнение на научноизследователските и учебните планове и програми и ги докладва на министъра; г) при особени мнения или писмени възражения срещу решенията на факултетския или академическия съвет проверява решенията по избор, поканване и повишение на доценти и професори, по издаване на учебници и други научни помагала и по даване учените степени „кандидат“ и „доктор“ на съответните науки и изказва обосновано мнение пред министъра. Дисциплинарните наказания се налагат по предложение на факултетския съвет от академичния съвет и се утвърждават от министъра на народното просвещение.

²² ДВ, бр. 224/1948 г.

²³ Председателят на Комитета: утвърждава изборите за ректор, решенията на академическия съвет за обявяване на конкурси за преподаватели, избор и повишаване на преподаватели, решението на общото събрание за освобождаване на ректора и деканите; утвърждава всички решения на академичния съвет и факултетните съвети по въпроси, свързани с учебната и научноизследователската работа; назначава професорите, редовните доценти и асистентите; назначава началник, който ръководи административно-стопанските въпроси за всяко висше учебно заведение; уволнява преподаватели, които проявяват противонародна дейност.

²⁴ ДВ, бр. 12/1958 г.

²⁵ Съгласно Закона за висшето образование от 1958 г.: ректорите и деканите се утвърждават от министъра на просветата; изборът за професори, доценти и старши научни сътрудници се утвърждава от Висшата атестационна комисия; заповедите за назначаване на професорите, доцентите и старшите научни сътрудници се издават от министъра на просветата; уволнението на професори, доценти и старши научни сътрудници при противонародна дейност и при осъждане за тежки и позорни деяния става със заповед на министъра на просветата; освобождаването от длъжност на професори, доценти и старши научни сътрудници, когато не се справят с преподавателските и научноизследователските си задължения или когато се закрива висшето учебно заведение, факултетът или специалността, става със заповед на министъра на просветата; трудовите спорове по уволняването и освобождаването от длъжност на научно-преподавателския състав не подлежат на разглеждане от помирителни комисии или съд.

²⁶ ДВ, бр. 10/1990 г.

²⁷ Отменен с приемането на действащия Закон за висшето образование (ЗВО) – ДВ, бр. 112/1995 г.

мични свободи, академично самоуправление и неприкосновеност на висшето училище, които са изчерпателно изброени.

Съгласно чл. 20 ЗВО академичната свобода се изразява в свобода на преподаването, свобода на провеждането на научни изследвания, свобода на творческите изяви, свобода на обучението, свобода на сътрудничество за извършване на съвместна учебна дейност с други висши училища и научни организации и на образователен франчайз с други висши училища, както и на съвместна научноизследователска, художествено-творческа, проектна и иновационна дейност с други висши училища и организации в страната и чужбина.

Една от най-важните дейности в тази форма на академична автономия е свободата на провеждането на научни изследвания. Преобладаващата част от научните изследвания в България се осъществява във висшите училища. За увеличаване ефективността на научноизследователската дейност на университетите е нужен финансов ресурс. От една страна, държавата насърчава развитието на научноизследователската дейност чрез финансовото стимулиране на научните изследвания (чл. 4, ал. 1 ЗННИ)²⁸. От друга страна, висшите училища могат сами да генерират значителен финансов ресурс чрез стопанските дейности, залегнали във втората форма на академичната автономия – академичното самоуправление.

Академичното самоуправление се изразява в най-различни дейности (чл. 21 ЗВО). **От една страна**, основно място сред тях заемат редица административни свободи, като: 1) изборност и мандатност на всички органи за управление; 2) право на висшето училище да урежда устройството и дейността си в собствени правилници; 3) самостоятелно определяне на научно-преподавателския състав, на условията за приемане и формите на обучение на студентите, докторантите и специализантите; 4) самостоятелно разработване и изпълнение на учебни планове и научноизследователски проекти; 5) избор на специалностите, по които се осъществява обучение; 6) право за обявяване на конкурси и избор на преподаватели при условия и по ред, установени в ЗРАСРБ. **От друга страна**, към академичното самоуправление спада и правото да се извършват редица стопански дейности.

Тенденциите за развитие на академичната автономия трябва да се търсят именно по линия на **правото висшите училища да извършват стопански дейности**, особено след последните

изменения на ЗВО от март 2016 г.²⁹ и дистанцирането на държавата от ангажимента да субсидира голям брой университетски специалности като „неприоритетни“. Сред стопанските дейности се открояват: 1) право за формиране на собствени фондове и самостоятелно определяне на условията и реда за тяхното изразходване; 2) предоставяне на образователен франчайз като съвкупност от права на интелектуална собственост върху марки, фирмени знаци, изработени модели, дизайни, авторски права, ноу-хау или патенти или върху програми за обучение на студенти, предоставени от едно висше училище (франчайзингодател) на друго висше училище (франчайзингополучател) срещу възнаграждение; 3) право на изграждане, притежаване или ползване на материална база, нужна за образователната и научноизследователската дейност и за социално-битовото обслужване на студенти и преподаватели, докторанти и служители; 4) право на извършване на стопанска дейност, свързана с основната дейност на висшето училище и реализацията на създаваните от него научноизследователски резултати и обекти на интелектуална собственост; 5) право на сдружаване с други лица, както и на създаване на търговски дружества за целите на стопанската реализация на резултати от научни изследвания и обекти на интелектуална собственост със собствени средства; 6) право и на държавните висши училища, получили при институционална акредитация оценка от 8,00 до 10,00 да извършват обучение срещу заплащане във всички образователно-квалификационни степени.

Извършването на стопански дейности с цел печалба ще доведе до по-голяма финансова стабилност, свобода и независимост на висшите училища от държавата, а оттам и до по-голяма академична автономия във всичките ѝ форми. В малкото съвременни публикации по въпроси на академичната автономия се посочва, че държавата упражнява „тотален контрол“ върху академичните общности чрез финансови механизми. В продължение на десетилетия единствен източник за издръжка на висшите училища е държавната субсидия. Това свежда академичното самоуправление само до „оперативно администриране“³⁰. Поради финансови причини съвременните университети не могат да бъдат абсолютно независими от държавата. Дори най-известните американски частни университети не могат да съществ-

²⁹ ДВ, бр. 1782016 г.

³⁰ Аврамов, Л. Актуални проблеми на академичната автономия. // Стратегии на образователната и научна политика, 1/2011, с. 56–65.

²⁸ ДВ, бр. 92/2003 г.

вуват и да се занимават с чисто научни изследвания без финансовата помощ, която им се предоставя за тази цел, и без данъчните облекчения, които ползват.³¹ Авторът се присъединява към тези становища. Академичното самоуправление не се изчерпва само и единствено с административна и управленска свобода за избора на органи за управление на висшето училище, свобода при избора, назначаване и освобождаване на преподаватели, свобода в научноизследователската и учебна дейност. Част от академичното самоуправление е и финансовата независимост, свързана с управлението на финансовите източници и разходването на средства от висшите училища.

От друга страна, академичната автономия не означава абсолютна независимост на висшите училища от държавата. Във всяко едно демократично общество държавата има редица функции в управлението на висшето образование. Специализиран държавен орган за оценяване, акредитация и контрол на качеството на научноизследователските и образователни дейности, извършвани от висшите училища е Националната агенция за оценяване и акредитация към Министерския съвет (чл. 11, ал. 1 ЗВО). Академичната автономия не изключва възможността за контрол на държавата над висшите училища, но финансовата независимост е ключът към баланса между контрола от страна на държавата върху дейността на висшите училища и академичната автономия.

Третата форма на академична автономия е неприкосновеност на висшето училище. Съгласно чл. 22 ЗВО автономията на висшето училище не може да се нарушава чрез: 1) намеса в дейността на висшето училище, освен в случаите, изрично посочени в закон; 2) влизане или оставане на органите на сигурността и обществен ред без съгласието на академичните власти, освен за предотвратяване на непосредствено предстоящо или започнало престъпление, за залавяне на извършителя му, както и в случаите на природни бедствия и аварии; 3) създаване и дейност на политически и религиозни организации във висшето училище; 4) осъществяване на дейност, накърняваща конституционни права на членовете на академичната общност, свързани с раса, народност, етническа принадлежност, произход, религия, убеждение, политическа принадлежност.

Тази форма на академична автономия е нова и е въведена в нашето законодателство за първи път със ЗВО. По действието на Закона за акаде-

мичната автономия на висшите учебни заведения академичната автономия се свежда само до академична свобода и академично самоуправление. ЗВО не дава определение на неприкосновеността на висшето училище. В литературата тя се определя като запазване от външна намеса и посегателства, политическа и религиозна неутралност на висшето училище.³² Това е институционална неприкосновеност на висшите училища като най-важни научни и образователни институции, не само пространствена неприкосновеност като сгради и територия.

Тази форма на академична автономия допълва другите две по такъв начин, че висшето училище да може пълноценно да изпълнява своята специфична обществена роля – да предоставя образователни услуги и да развива научна дейност. Академичната автономия е важен фактор за осъществяване на едно важно конституционно право на гражданите – правото на образование, в това число и висше, прогласено в чл. 53 от Конституцията. А научните изследвания, технологичното развитие и иновациите са двигател на съвременната икономика в модерните общества. За да могат да изпълнят успешно своята обществена роля, висшите училища трябва да разполагат с достатъчно независимост от държавата.

В заключение са представени няколко основни изводи от направения обзор. Развитието на висшите училища трябва да се търси по пътя на разширяване на академичната автономия чрез правото да се извършват редица стопански дейности като една от формите на академично самоуправление и чрез утвърждаване на най-новата форма на академична автономия – институционална неприкосновеност на висшето училище. Това ще доведе до по-голяма финансова стабилност и институционална независимост на висшите училища от държавата, а оттам и до по-голяма академична автономия във всичките ѝ форми. Както видяхме от историческия сравнително-правен анализ на българското законодателство от Освобождението до днес, академичната автономия зависи от икономическото, политическото и социалното развитие на обществото в дадения исторически момент. Затова въпросът за същността и границите на академичната автономия е много важен и в друг аспект, с оглед на модернизиранието на дейността на висшите училища у нас и интегрирането на българското висше образование с европейското след присъединяването на България към Европейския съюз. Академич-

³¹ Торанс, Ж. П. Академична свобода и университетска автономия. // Перспективи 3/1998, с. 379.

³² Георгиев, И. и Петров, В. Пряката демокрация и академичната автономия. // Годишник – Научни трудове на Института за държавата и правото, С., 2014, с. 118–119.

ната автономия е един от важните фактори България да се превърне в силен и привлекателен регионален център за модерно висше образование с европейски профил, атрактивен за студенти от Европа и света.

Използвана литература

1. **Аврамов, Л.** Актуални проблеми на академичната автономия. // Стратегии на образователната и научна политика, 1/2011 г.

2. **Баламезов, Ст.** Конституционно право. Част трета, Софи-Р, 1993 г.

3. **Близнаков, П.** Академическият съвет и ръководства на Икономическия университет – Варна през 75-годишната му история. // Известия на ИУ – Варна, 1/1995 г.

4. **Бояджиева, П.** Университетската автономия и обществена модернизация или общественят смисъл на борбата на Софийския университет за автономия. // Социологически проблеми, 3/1997 г.

5. **Георгиев, И. и Петров, В.** Пряката демокрация и академичната автономия. // Годишник – Научни трудове на Института за държавата и правото, С., 2014 г.

6. **Манафова, М.** Университетската автономия: въвеждане и отстояване (1888–1912). // Исторически преглед, 11/1988 г.

7. **Манолова, М.** Идеята за автономността при създаването и развитието на Университета. // Научен живот, 5/1988 г.

8. **Торанс, Ж. П.** Академична свобода и университетска автономия. // Перспективи, 3/1998 г.

9. **Цанев, Д. и др.** История на Софийския университет „Климент Охридски“. С., 1988.

10. **Цонев, С.** История на ВИНС „Д. Благоев“ – Варна. В., 1988.

За контакти:

Гл. ас. д-р Дарина Неделчева Димитрова
Икономически университет – Варна
катедра „Правни науки“
e-mail: darina@ue-varna.bg

ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ЛИТЕРАТУРАТА**Росен Велчев**

Пътят, извървян досега от литературата, е осеян с тръни. Вземете например перманентната мултипликация на псевдолитературата, която Кундера презрително нарича безумно множение. Имало е, ще има и занапред писания без стойност, имало е, ще има и занапред графомани. Упорито не се разбира обстоятелството, че написването на нещо, което по собствените, най-неконтролируеми импулси се възприема за качествено, не произвежда ценност, нито обуславя появата на писател, особено когато не са налице трайни художествени достойнства. В литературното поле безумието наистина взема все по-голям връх и това не е единствено национална тенденция (но в национален план прави впечатление непознаването на Андрич и неговата „кратка бележка“ „Творецът и неговото дело“ [1] за сметка на избуяващото самодоволство всеки да се (само)назовава „творец“). Тук е неуместен иначе верният, общ Толстов принцип от „Възкресение“ да не се делят хората, както и максимата, че човек е като река, че „водата във всички е еднаква и навред е една и съща, но всяка река бива ту тясна, ту бърза, ту широка, ту тиха, ту чиста, ту студена, ту мътна, ту топла“. [2]

И днес, както е било и по времето на Шекспир и Марлоу, по времето на Толстой и Достоевски, на Фицджералд и Хемингуей и пр. (периодите са различни, фактите – идентични), е пълно със самозванци, печелещи добре от тази лъжа, както и с бездарни персони, без каквато и да е подготовка, при които водата е преимуществено мътна. А подготовката преди написването на текст, имащ претенциите да е естетически издържан (какво остава за тежкия процес на редактирането, познат ни от писмата на Фицджералд и Максвел Пъркинс например), е цяла вселена. В нея четенето и осмислянето на прочетеното, поставянето на традицията, индивидуалния талант, влиянията, интертекстуалността, хипертекстуалността – са все тежки задачи, далеч от модните увлечения или преходните залитания на днешния ден.

Нека споменем и по-сложната задача – тази за неразбирането на библиотеката на Дон Кихот, от която се излиза, за да се търси свят, противопоставена след триста и петдесет години на библио-

теката на Борхес, от която не се излиза. В последната търсенето на истинската дума е „безконечно и безнадеждно“. Аналогията между двете библиотеки, важна за същността на литературата, е в обстоятелството, че донкихотовската библиотека стои като рупор на надежда на персонажа, че в света ще се намерят факти, подобни на тези в библиотеката. Тоест ефектът на библиотеката е гранздиозен: светът се е превърнал в неговата библиотека. За Борхес светът е библиотеката му. Тогава не е парадоксално, че той никога не я е напуснал. [3]

Литературата е преди всичко стойностната книга, която, мълчаливо поставена в ценната библиотека на вековете, остава в човешкото сърце, като го възвисява, като му напомня (по Фокнъровски) за човешкия немощен, но неизтощим глас, за триумфите на човека, за това, че дори и да е изпълнен с илюзии, самовлюбен, суетен, алчен, смъртен, той има частица от божественото и остава непобеден. Всяка смислена, стойностна книга трябва да показва именно това, да е отзвук от тринадесетте стиха на незабравимата глава XIII от Първото послание на апостол Павел до Коринтяни. Така изначално върнатата роля на литературата, известна ни от Синклер Луис, да разклати „нашите удобни традиции и сигурната ни вяра“, защото е „възможен и друг начин на живот“ [4], се оказва недостатъчна и следва да бъде допълвана с отзвука на Павеловото послание до Коринтяни в литературата. Такъв отзвук бива намиран на немалко места в световна проза (много повече и всеобемашо в прозата, много по-малко в поезията), което ѝ придава и красота, и безмерно величие: „Но човек не е създаден, за да бъде победен... Можеш да унищожиш човека, но не и да го победиш“ [5]; „Никакъв огън, никаква сила не може да унищожи онова, което човек скътва в бленуващото си сърце“ [6]; „Ако обичаш едно цвете, което съществува само в един екземпляр сред милиони и милиони звезди, това стига, за да си щастлив, когато гледаш звездите“ [7]; „Човек е нещастен, защото не знае, че е щастлив, само затова. Това е всичко, всичко!“ [8]

Илюзия е, че като произведения-шедьоври, дори и всяко от тях от различни периоди и

автори, не са свързани помежду си. Напротив, така е, тъй като Гьотевото понятие „световна литература“ от 1827 г. е не просто каталог на ценните световни литературни образци, а обрисова общото в тази литература – участието на човека (често в свят, загубил ориентирите си), както и това, върху което литературата неизменно набляга: връзката между произведенията, здравината на общия ѝ човешки постамент, насочеността към любовта, онази библейска любов, спомената погоре, и произхождащото от нея щастие. Така непобеденият човек с бленуващо сърце обича само едно цвете, което е всичко за него и същевременно (трябва да) осъзнава, че е щастлив.

От друга страна, пътят, извървян досега от литературата, е изпълнен и с безброй триумфални победи. Литературата е дала значителни по брой и преди всичко значими по съдържание произведения, отреждащи ѝ призово място сред изкуствата. Защото няма да е пресилено да акцентираме върху правотата на Умберто Еко, когато говори за Борхес, че литературата е „музика от идеи“, [9] нито ще е погрешно да я определим като „изкуство, съумяващо да пророкува онова време, когато тя ще е онемяла, и да се ожесточава от собствената си добродетел, и да се влюбва в собственото си разтваряне, и да ухажва своя край“. [10]

Дали обаче литературата е на първо място дори не е толкова важно, защото класациите – с цялата им условност – не могат да дадат най-достоверния поглед. Това прави самият текст, самата красота на литературата, и пред всичко, обратно на широко разпространените мнения, самата красота на прозата. Така е не просто, защото поетът, според Пруст, е „чудовище на безчувствеността“, не толкова защото се е превърнал във „функция на стихотворението“ или поради факта, че „Поетите се раждат през пролетта и умират наесен, краткотрайни като пеперуди, бременни като змиорки, носещи се към южните морета, за да хвърлят хайвера си, а после да се завърнат умножени по десет“. [11]

Дефинициите, разбира се, са търпели множество вариации, но никоя от тях не може да бъде всеобхватна, задълбочена, многолика като самата литература. Защото е невъзможно да се обеме литературата, тъй като вяло, откъслечно и самолюбиво би звучало определение дори като това на Игълтън, че „... литературата е литература не защото е „плод на въображението“ или на фантазията, а защото използва езика по особен начин. Според тази теория литературата е вид писане, което, по думите на руския критик Роман Якобсон, представлява „организирано насилие, извършвано върху обикновената реч“. Литера-

турата преобразява и усилва обикновения език, систематично се отклонява от всекидневната реч“. [12]

В крайна сметка изключителна трудност или пределна степен на безпроблемност представлява подобна тема, и то на фона на (отдавна) известни теории, дадени от литературни критици като Борхес, Еко, Кундера, Бахтин, Лотман, Т. С. Елиът, А. А. Ричардс, Лукач, Адорно, Уелек и Уорън, Игълтън, Киш, Гадамер, Хабермас, Лихачов, Проп, Изер, Фуко, Барт, Грийнблат, Рорти, Фиш, Дерида, Пол де Ман, Кръстева (подредбата не е непременно по заслуги, нито е по хронология или школи, нито се ограничава до тези големи имена). Дали самият факт, че се проучват шрихи, не насочва към измамното усещане, че е възможно да се даде откъслечна картина на така задълбочен обект на изследване като литературата?

Логиката тук обаче, колкото и интерпретации да е способна да поеме, е обратна. Защото на първо място интерпретациите следва да не са самоцелни, нито лишени от обективност. Така например, когато критик като Лайнбарджър публикува статия за „Символните шапки в „Слънце изгрява“ [13] в почти телеграфен стил, не очакваме да разберем всичко за този Хемингуев роман, но можем – посредством очите на критика – да прозрем неподозирани истини, които не са забелязани преди, или поне не в такава степен. Това също е принос, и то принос, който би могъл да доведе до последващи мащабни анализи, базирани се дори на кратки проучвания като споменатото. Краткост в литературата означава не само яснота, но и сила. И всеки критически анализ, залагащ на този, изведен от самата литература принцип, демонстрира сила.

Краткостта е видима например в творчеството на Хемингуей, лишено често от прилагателни, но разчитащо на словесната сила на съществителните и глаголите, както и на онези силни комбинации от тях, които придават и метафоричност от висок мащаб. Такъв, разбира се, е примерът и със Скот Фицджералд, като освен всички изброени елементи, се стъпва и върху огромна по мощ словесна картина, твърде рядко постигана в литературата. Убедителен пример за това е целият роман-шедьовър на автора – „Великият Гетсби“, като апогей, концентриращ в себе си всички художествени достойнства на творбата, се постига в заключителната глава IX, дори в заключителните четири брилянтни абзаца.

В студията си „Шрихи към портрета на литературния критик“ [14] изложих онези характеристики, които са неизменна част от амплото на критика, заел се с нелеката задача да се впусне в

необятния свят на истинската литература, като я анализира правдиво, проникновено и в границите на интерпретацията на Еко [15], противопоставяйки се например на деконструктивистките безконечности при интерпретацията. Това е деконструкцията, за която още през 1992 г. Нийлън изтъкна, че е мъртва, като смъртта ѝ се „приписва или на самоубийство – на оттеглянето ѝ в задънената улица на формализма, който се предполага, че ще излекува, или на убийство – от страна на представителите на новия историзъм...“ [16]

Това означава, че литературните теории, хипотези, течения са преходни, често несъобразени с голямата задача на литературата – да изследва, нека отново акцентираме, човешката участ, идентичността на човека в един жесток свят, свят, възприел „отбожествяването“ (Entgötterung) [17] като свой идол. А вместо идоли истинската литература дава образци като Дон Кихот, в които сериозната критика, оценяваща литературния процес, ще прозре онова, което философията и науките са забравили: изследването на „забравеното битие“ на човека. Затова Сервантес, много повече от Декарт, е „основоположник на Модерните времена“. [18] Затова литературата, като още един шрих към портрета ѝ, е по-висша в обрисувването на човека.

Трябва също така да се отбележи, че литературата не е стара колкото света. Преди нея са се случили неизмерими по брой и вид събития, маркирали живота на хората, а в конкретен план – чрез сложните перипетии и предхождащите криволици на отминалите векове – бавно са обуславяли появата и развитието ѝ.

В Нобеловата си реч Джон Стайнбек правилно отстоява, че „Литературата е толкова стара колкото словото. Поражда я нуждата на човека от нея и не се е променяла, освен да става все по-необходима...“

Древната мисия на писателя никак не се е променила. Натоварен е със задачата да разкрие нашите многобройни мъчителни недостатъци и неуспехи, да изкара на светло нашите мрачни и опасни сънища с цел да станем по-добри“. [19]

Но обстоятелството, че литературата не е стара колкото света, не я обезценява. Напротив, дава ѝ право на съществуване, дори и да е значително по-млада. Словото, впоследствие книгата (една от „малкото автентични магии, сътворени от човешкия род“), нейната сакралност през вековете, а още повече – вплетеното в книгата слово, която никога няма да изтлее, а винаги (за разлика от често дребната битийност на реалния живот) ще ни показват както Стайнбековите, а по-рано Фокнъровите, Фицджералдовите, но и още по-ранните библейски истини за човешките

недъзи, за онези общочовешки недостатъци, за които си струва да се размишлява и пише. Литературата обаче не е едностранчива. Тя демонстрира и човешките триумфи, онези незабравими победи на човешкия дух, които литературните шедеври ни представят. Онези, които всеки човек трябва да прочете, за да обогати светогледа си, без значение от попрището си. Така съдържателната книга, с истински художествени достойнства и днес, и в утрешния ден остава еталон за човечност, не просто самоцелен, стихийен стремеж към начетеност.

А младостта на литературата (спрямо света) е относителна, условна. Защото литературното време не е съизмеримо с хронологичното. Дори и да сме забравили обещанието в глава десета от Откровението на Йоан Богослов, че „не ще вече да има време“, нека припомним, че литературното време има свои закони, според които любовта – като първостепенна отличителна характеристика на главния персонаж – бил той Фредерик Хенри, Джей Гетсби, Ана Каренина, Дядо Горио, Андрю Менсън или Малкият принц, няма тленен характер. Така е, защото литературните герои никога не умират. И тук важна е не самата личност на автора, а същността на написаното, смисълът на посланието на същата тази книга, която – нека бъде ясно от филологическа гледна точка – не може да бъде обект на свободни интерпретации или онова, което Умберто Еко нарича „пренаписване“ на творбата. [20]

Затова истинското значение на вечността е видимо преди всичко в литературата, защото в живота хронологичното време касае преходността на човека. В рамките на човешкия живот вечността може да премине към следващите поколения, но не остава вечно валидна за конкретния човек. Тя може да бъде предадена от баща на син, от майка на дъщеря и пр. Но истинското измерение доколко непреходен е човекът, каквато и да е паметта за него, както и да е съхранена тя, би получило най-сполучливо възпроизвеждане в красотата на прозата (за която Фокнър с основание твърди, че трябва да извисява сърцето на човека). Именно тази проза е безсмъртна, именно тя предава истинно любовта. Представете си мащаба на загубата без наличието на глава тринадесета от Първото послание на св. Апостол Павел до Коринтяни. Това, разбира се, важи и в по-ново време (с всички вариации и мотиви на библейската мъдрост): и за Достоевски, и за Толстой, и за Фокнър, и за Фицджералд. Литературата би била жива, но осакатена.

Следователно литературата е животът, такъв какъвто би трябвало да бъде, не такъв, какъвто е. Тя не е битиен репортаж, нито е хроника на

времето. Явна некомпетентност е да се прави автоматична връзка между литературата и живота. Тогава не бихме разбрали нито един от гореспоменатите автори, но бихме имали безкочни, плоско-сензационни (новинарски) емисии, перманентно фабрикуващи „звезди“ или „обикновени хора“, а не литературни образци и шедеври.

И в крайна сметка тъкмо литературата ни разкрива елементарността на тези определения, защото дори и да се запознаем само с романи като например „Главната улица“ или „За мишките и хората“, ще знаем, че литературата по изтънчен начин се надсмива над тежките ни житейски комплекси, над суетата и самодоволството ни да се делим на обикновени и изключителни. Но тя ни дава и поле за размисъл как да извисим сърцето си. Нещо, което животът често пропуска или negliжира.

Литературата, разбира се, черпи плеяда от сюжети от живота, но ги пресъздава с художествени средства в литературни образи, които придобиват по-ценни от строго житейските характеристики. В това не бива задължително да търсим биологичен елемент. Да, животът наистина е кратък и както изтъква Кундера, „завършва с поражение“. Но ако този живот е изживян достойно, тогава недълготрайността му не би надделяла над непреходността. И ако последното може да остане незабелязано или е подценявано заради слабостта на оценяващия в реалния живот, в литературата непреходността е ключова характеристика на големите творби. Затова трябва да кредитираме Стайнбек в „На изток от рая“, че „... голяма и трайна е онази история, която се отнася до всички, иначе би се изгубила“. [21]

Това е още един признак, според който литературата превъзхожда живота. Защото животът и в миналото, но още повече днес, не се вслушва в аргументите на литературата. Аргументи, които, парадоксално или не, са взети тъкмо от живота. Те обаче са осмислени по нов, състоятелен, художествен начин, показващ и теглалата, и горестите на човека, и победите му, но са възпроизведени като мерило, валидно за всички. Защото в литературата привидно низшите Квазимодо и Есмералда са по-ценни от онези, които се самовъзприемат за по-възвишени в „Парижката Света Богородица“. А нима не е такава картината и в различна национална литература, в различно литературно направление, в различен на пръв поглед роман като „Великият Гетсби“? Аналогична е, тъй като и Гетсби, и Ник Карауей превъзхождат в човешки план Том и Дейзи Бюканан.

Гьотевото понятие „световна литература“ е валидно за всички онези видими и невидими нишки сред произведенията (без преимущественото значение на националната им принадлежност), които се вгълбават дотам, че да анализират именно голямата и трайна история, отнасяща се до всички – без значение от раса, пол, произход, богатство. Литературата винаги е учела, че мерилото за ценността на човека са дълбините на сърцето, любовта: „Когато човек обича, иска да направи нещо за този, когото обича. Исква да се пожертва, иска да му служи.“ [22]

Трудно е да се забрави този Хемингуеев епизод. Жалко е, ако той не бъде осмислен и не се превърне и в житейска истина.

Бележки

1. **Андрич, И.** Знаци край пътя. Христо Г. Данов, Пл., 1978, с. 147–149
2. **Толстой, Л.** Възкресение. Захарий Стоянов, С., 2006
3. **Еко, У.** За литературата. Бард, С., 2014, с. 85–86
4. **Луис, С.** Главната улица. Народна култура, С., 1962, с. 5
5. **Хемингуей, Ъ.** Старецът и морето. Народна култура, С., 1964, с. 77
6. **Фицджералд, Ск.** Великият Гетсби. Народна култура, С., 1966, с. 83
7. **Сент-Екзюпери, А. дьо.** Малкият принц. Лъчезар Минчев, С., 1994, с. 32
8. **Достоевски, Ф. М.** Бесове. Захарий Стоянов, С., 1997, с. 231
9. **Еко, У.** Цит. съч., с. 116
10. **Борхес, Х. Л.** История на вечността. „Парадокс“, С., 1994, с. 16
11. **Киш, Д.** Номо Poeticus. Факел експрес, С., 2014, с. 55–56, 47
12. **Игълтън, Т.** Теория на литературата: въведение. УИ „Св. Климент Охридски“, С., 2000, с. 9–12
13. **Linebarger, J. M.** Symbolic Hats in The Sun Also Rises. In: M. J. Brucoli (ed.) Fitzgerald/Hemingway Annual. NCR Microcard Editions, 1972, pp. 323–324
14. Вж. **Велчев, Р.** Щрихи към портрета на литературния критик. – В: Арнаудов сборник, том 9, Р., 2016, под печат
15. **Еко, У.** The Limits of Interpretation. Indiana University Press, 1990, 295 pp.
16. **Nealon, J. T.** PMLA, Vol. 107, No. 5, 1992, p. 1266
17. **Кундера, М.** Завети и предателства. Колибри, С., 2011, с. 13
18. **Кундера, М.** Изкуството на романа. Колибри, С., 2007, с. 12

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

19. **Стайнбек, Дж.** Реч при получаването на Нобеловата награда за литература (1962). – В: Дж. Стайнбек. Америка и американците. Статии и есета. Колибри, С., 2011, с. 182–183

20. Вж. **Еко, У.** Изповедите на младия романист. „Сиела“, С., 2014, с. 94

21. **Стайнбек, Дж.** На изток от рая. Народна култура, С., 1986, с. 299

22. **Хемингуей, Ъ.** Сбогом на оръжията. Народна култура, С., 1979, с. 64

За контакти:

Росен Велчев
Нов български университет

Rosen T. Velchev
67V Maria Louisa Blvd.
Sofia 1202 Republic of Bulgaria

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ ПЕРЕД ФОНД „КУЛТУРА“
НА ОБЩИНА ВАРНА**

Невена Добрева

Общинските фондове „Култура“ са един от инструментите за изпълнение на националната политика в областта на културата. В общия случай те следват местните стратегии за културно развитие и имат ключова роля за културното многообразие на местно ниво. Поради тази причина изследванията върху функционирането на тези фондове, включително провеждането на независим мониторинг и оценка, имат задачата не просто да проследяват дали публичните средства се разходват прозрачно и законосъобразно, а да подпомагат оптимизирането на тези програми с оглед на тяхната роля за обществото и културата.

Законът за закрила и развитие на културата (ЗЗРК) предвижда общините да реализират своята политика за закрила и развитие на културата, като съчетават принципите на националната културна политика с местните условия и традиции. Въпреки отсъствието на национална стратегия за развитие на културата някои общини са развили местни стратегии (София, Пловдив и Габрово). В ЗЗРК се предвижда и възможността общинските съвети да създават общински фондове „Култура“ и да приемат правилник за тяхната работа (чл. 36, ал. 1). Средствата на тези фондове се разходват за: осъществяване на проекти и програми в областта на културата; подпомагане провеждането на културни прояви; участие в съвместно финансиране с физически и юридически лица на културни инициативи с българско и международно участие; подпомагане на любителското изкуство и осигуряване на творчески стипендии за даровити деца и младежи (ЗЗРК, чл. 36, ал. 3). Общините нямат „законово закрепен ангажимент“ за създаване на общински програми за подпомагане на култура, а това зависи по-скоро от тяхната добра воля (Томова, 2002). В редица български общини съществуват местни фондове „Култура“, които осигуряват целева подкрепа на организации от културния и творчески сектор.

Фонд „Култура“ на Община Варна е създаден през 2014 г. с решение на Общинския съвет от 12.02.2014 г. Той наследява и разширява съществуващата в периода 2011–2013 г. програма „Варна – територия на творчество“. Фондът предоставя възможност за финансиране на проекти в

The proposed paper aims to outline the main challenges facing the funding programme ‘Culture’ of the Municipality of Varna and to identify possible ways to its optimization. To give a comprehensive response to the research goal of the paper, firstly, the scope and objectives of the fund ‘Culture’ will be presented, the empirical data, based on questionnaires, interviews and media analyses, which were collected in the period 2013-2015, will be summarized and analyzed. In the end of the paper twelve recommendations for optimizing the performance of the fund will be presented.

сферата на изкуствата и културата, организирани на територията на Община Варна, както и включването им в Календар на културните събития на общината за съответната година.

В изследвания период програмата за финансиране на културни проекти на Община Варна се разширява във времеви обхват, както и във финансово измерение. През 2013 г. бюджетът на програмата „Варна – територия на творчество“, е 180 000 лв., през 2014 г. общински фонд „Култура“ вече разполага с 895 000 лв., а през 2015 г. общата сума е в размер на 1 145 000 лв. Разширяването на програмата води до повече одобрени културни проекти и до по-разнообразно културно предлагане в града, в същото време нейното администриране среща редица трудности най-вече поради липсата на достатъчно човешки ресурс, големия брой финансирани проекти и трудното им наблюдение и оценка от страна на местните власти.

Проведените емпирични изследвания в периода 1 август 2013 г. – 15 декември 2015 г. обхващат документално изследване на целите и приоритетите на програмата; документално проучване на проектните предложения и отчетите на одобрените проекти; стандартизиран въпросник към одобрените за финансиране организации; 21 интервюта с ръководители на проекти (през 2013 г.); проучване на медийното покритие на събитията по данни в интернет и посещения на събития.

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Обхват на изследванията за всяка година	2013 г.	2014 г.	2015 г.
Брой одобрени проекти	25	84	137
Попълнени въпросници	21	60	65
Проучване на медийното покритие (бр. проекти)	18	75	130
Посетени събития	15	20	50

Стандартизираният въпросник е адаптиран към различните направления в програмата и обхваща между 41 и 48 въпроса, които са разделени в 7 рубрики: обща информация за организацията; обща информация за проекта; публикации; международно измерение; медийно покритие и видимост; бюджет; препоръки. Събраните количествени и качествени данни позволяват да се състави цялостна карта за реализираните проекти в трите години на наблюдение на финансиращата културна програма на Община Варна, да се определят основните трудности пред културните организации, реализиращи проекти, и да се изведат конкретни препоръки за оптимизиране на следващите сесии на фонд „Култура“ на Община Варна.

През 2013 г. стратегическа цел на програмата за финансиране на културни проекти „Варна – територия на творчество“ е подпомагането на кандидатурата на Варна за Европейска столица на културата през 2019 г. Въпреки поставянето на тази стратегическа цел не се представя конкретната концепция или визия, която ще бъде водеща при кандидатурата на Варна за ЕСК '19. Посочените пет приоритета са с широк обхват, което позволява културните организации да предложат проекти без ограничения в жанра и тематичната насоченост. Целите на програмата са разписани в характеристиките на отделните приоритети. Петте приоритета са:

1. Насърчаване на участието на гражданите, живеещи в града и неговите околности, в културния живот на общността.

2. Насърчаване на диалога между европейските култури.

3. Насърчаване създаването на стратегически виждания за културното развитие на града.

4. Насърчаване на художествени проекти, които имат новаторски и експериментаторски характер.

5. Насърчаване на съвместната културна дейност между град Варна и региона.

Класирането на проектните предложения се извършва на два последователни етапа: административен подбор и оценяване. Административният подбор следи за административни грешки и пропуски. На втори етап се извършват оценка и класиране по предварително установени

критерии, като проектите се оценяват самостоятелно от петима независими експерти. Повечето от културните организации не са срещнали проблеми при кандидатстването. Експертната комисия може да извършва редукиции или корекции в бюджета на проектите. След съкращаване на бюджетите много от организациите, спечелили проекти, са били „на ръба“ да се откажат от изпълнението им.

Основни отчетени проблеми през 2013 г. са липсата на достатъчно публичност при обявяване на програмата, като повечето от ръководителите на проекти са разбрали за програмата случайно; не са били публикувани сроковете за одобрение на проектите и подписване на договорите; липсвала е яснота за целите и приоритетите на програмата. Намалената общинска субсидия спрямо исканата сума от организациите е довела до намаляване на мащаба на провежданите събития, редуциране на хонорарите на артистите и компромис с качеството на проектите. Експертната комисия, оценила проектите, не е посочила проблемните пера в бюджета и мотивите за намалената общинска субсидия. През 2013 г. стратегическата цел на програмата не е била разяснена чрез въвеждане на визия за развитието на културния сектор и посочване на конкретни задачи.

През 2014 г. стратегическите цели и задачи на фонд „Култура“ са съобразени с тези, заложили в кандидатурата за Европейска столица на културата 2019 г. и включват: изграждане на устойчив модел на културно развитие; развиване на практика на заложения програмен модел „Варна – бряг на вдъхновение“; постепенно създаване на условия за развиване на многообразието и качеството на културното предлагане; създаване на условия за развитие на международно културно сътрудничество и обмен. Кандидатстването за финансиране по фонд „Култура“ се осъществява в четири основни направления, които се запазват и през 2015 г. Тези направления включват:

1. Фестивали и конкурси.

2. Творчески проекти.

3. Международно сътрудничество.

4. Публики.

Всички срокове по кандидатстването са предварително обявени в Насоките за кандидатстване. Проектните предложения преминават през оценяване от страна на Комисията по допустимост. Следва съдържателна оценка на проектните предложения, която се извършва от Експертен съвет. Всяко проектно предложение се оценява от двама експерти от Експертния съвет. Решението за общата оценка на проектните предложения изисква

квалифицирано мнозинство от Експертния съвет, като се взимат под внимание двете оценки на проектите. Оценъчните карти са предварително публикувани с целия комплект документи, което позволява самите организации да се запознаят с механизма на оценяване и да отговорят най-пълно на посочените критерии. Размерът на финансирането се определя с 2/3 мнозинство, като се взимат под внимание получената оценка и класирането на проектните предложения. При редуциране на бюджета кандидатите следва в петдневен срок от публикуването на резултатите да представят коригирано проектно предложение. Те имат право на този етап да откажат финансирането.

За разлика от предходната година, през 2014 г. редица организации са изпитвали проблеми по време на кандидатстването си по фонд „Култура“. Най-често те са свързани с кратките срокове за подготовка на проектните предложения, особено за организации с планирани събития в месеците март, април, май. Времевият период от обявяване на сесията до подаване на проектните предложения по направление 1. „Фестивали и конкурси“, реализирани в месеците март, април, май, е едва една седмица (14–21.02.2014 г.), а информационната среща се е състояла един ден преди крайния срок. Подадената информация относно процедурата за кандидатстване не е била пълна и не е имало достатъчно гласност за сесията по фонд „Култура“. Информационната среща не е била от полза за организациите от гледна точка на разясняването на процедурата. Някои организации са имали проблеми с получаването на обратна връзка от страна на администраторите на фонд „Култура“ и не са имали яснота за провеждането на второ класиране по същото направление. След одобрението на проектите организациите нямат достатъчно информация за следващите стъпки по процедурата.

Друг проблем, който са изпитали голяма част от бенефициентите на програмата, е забавянето на решенията за одобрение на проектите, подписване на договорите и превеждане на общинската субсидия. Администраторите в Община Варна не са спазили зададените срокове в Насоките за кандидатстване по фонд „Култура“, което е създало усещане за несигурност и напрежение у ръководителите на проекти. Прехвърлянето на допълнителни средства от творческите проекти към направление 1. „Фестивали и конкурси“ води до демотивация на културните организации и местните артисти да създават нови културни продукти в град, който поставя акцента върху

представянето на готови културни съдържания пред развиването на местните артисти. Късното финансиране е принудило някои от организаторите да изпитат организационни проблеми и да отложат част от предвидените събития. Дори при ранно отчитане на проектите организациите не са получили останалите 20 % от общинската субсидия. Ръководителите на проекти не са получили инструкции за формата на отчета.

Някои от организаторите на събития посочват, че са имали усещането за непрозрачност при процеса на оценяване. От публикуването на класиране става видно, че проекти с по-голям брой точки не получават финансиране, за сметка на други, които са получили много по-ниска оценка, но са одобрени по програмата. Организациите не одобряват въвеждането на оценъчна карта, която в действителност не се отразява при класирането на проектите. Въпреки че повечето организации са получили по-ниско финансиране от това, за което са кандидатствали, то основният проблем през 2014 г. е било закъснялото обявяване на резултатите, подписването на договорите и превеждането на общинската субсидия.

Много от идентифицираните проблеми през 2014 г. са преодолени в работата на фонд „Култура“ 2015. Стратегическата цел на фонд „Култура“ за 2015 г. е създаването на условия за: изграждане на устойчив модел на културно производство в Община Варна, съхраняващ вече постигнатото и подпомагащ бъдещото развитие на сектора; насърчаване на по-голяма активност на локалната артистична сцена и развитие на многообразието и качеството на културното предлагане в Община Варна като подготовка за периода 2015–2020 (чл. 2, ал. 1 от Правилника).

Проектните предложения преминават през оценка за съответствие и съдържателна оценка, която се извършва от Експертния съвет. Всяко проектно предложение се оценява от двама експерти от Експертния съвет. Решението за общата оценка на проектните предложения се взема с 2/3 мнозинство от присъстващите, като за базисни служат двете оценки от експертите. Оценъчните карти отново са публикувани с целия комплект документи. Полученият брой точки по проектите не се публикува.

Размерът за финансирането се определя с 2/3 мнозинство от присъстващите на заседанието на Експертната комисия, като се взимат за базисни получената оценка и класирането на проектните предложения. При редуциране на бюджета на проектното предложение по чл. 25, ал. 3 от Правилника Експертният съвет е длъжен да предста-

ви мотивите си за намаленото финансиране в протокола по ал. 3. Нужно е да се отчете, че текстът е неясен и не се разбира дали мотивите, описани в протокола, ще се представят на организациите. По този начин ръководителите на проектите с редуциран бюджет нямат възможността да намерят аргументите, с които се защитава намаленото финансиране.

При редуциране на бюджета кандидатите следва в петдневен срок от публикуването на резултатите да представят коригирано проектно предложение. Те имат право на този етап да откажат финансирането и да не предоставят изискваните документи. Представените коригирани проектни предложения по чл. 25, ал. 5 отново минават през Комисията по допустимост за оценка и постъпват при Експертния съвет. При неспазване на изискванията за коригиране съответното проектно предложение се анулира и не се допуска за финансиране. През 2015 г. едва десет организации са получили цялото финансиране, за което са кандидатствали. При 42 % от одобрените проекти общинската субсидия е била намалена с над 50 % спрямо исканата сума.

През 2015 г. се наблюдава значително подобрене в работата по управлението на фонд „Култура“. На първо място комуникацията с представителите на дирекция „Култура и духовно развитие“ се е извършвала без прекъсвания и качеството на предоставената информация е било на отлично ниво. Назначаването на отделен експерт, който да отговаря единствено за фонд „Култура“, е дало резултат. За разлика от предходните години нито една организация не е посочила липсата на публичност при обявяването на сесиите на фонд „Култура“. По отношение на процедурата се отбелязва, че тя е тежка и времето за подготовка на проектните предложения не е достатъчно. Наблюдава се известна промяна в процедурите спрямо предходната година. През 2015 г. срокове за одобрение, сключване на договорите и превеждане на субсидията не са били публикувани. Докато през 2014 г. бяха публично известни получените точки при втория етап на оценяването, през 2015 г. те също не бяха публикувани. Остава неизвестно дали проекти, събрали висок брой точки, са получили отказ от финансиране. Културните организации не одобряват отсъствието на срокове за публикуване на резултатите от сесиите. Късното подписване на договорите и превеждането на общинската субсидия са представлявали осезаема трудност за изпълнението на проекти, предвидени да започнат през месец март (за първа сесия) и септември (за трета

сесия). Ръководителите на проекти не са получили мотивите на Експертната комисия относно причините за намаляването на общинската субсидия.

Наблюдаваните тенденции по отношение на изпълнението на одобрените проекти може да се обобщат по следния начин. С увеличаването на обхвата и бюджета на програмата нарастват броят на събития и достигнатите публики. За съжаление организациите трудно установяват точния брой на своята аудитория и размера на привлечената международна публика, като най-често използваните методи са преброяване, запълненост на залата или пространството, както и продадени билети. Относително малък дял от одобрените организации търсят обратна връзка от своите публики, като това най-често се осъществява чрез попълнени анкетни карти, комуникация в социалните медии и интервюта. Установяването на публиките и използването на метод за обратна връзка е важен елемент от организационната работа на ръководителите на проекти. Тези анализи позволяват да се покаже важността на проведените събития и реализираните културни продукти за общността пред финансиращите институции и спонсори и служат за подобряване на артистичните програми и културните продукти с цел да се отговори по-добре на изискванията на публиките.

В изследвания период не са преодолени някои от отрицателните тенденции в провеждането на събития по проектите. Над 90 % от събитията през 2013 г. и 2014 г. се случват в централната част на града и в закрити пространства, като рядко се обхващат уязвимите групи (малцинства, хора с увреждания, хора с ниски доходи). През 2015 г. се отчита организирането на повече събития в периферните райони на града, както и в близките села. Продължаването на тази тенденция и през следващите години ще бъде изключително благоприятно за културния живот на града и осигуряването на равен достъп до културни събития. Фестивалната и конкурсна програма на град Варна постига баланс в предлагането на безплатни и платени събития.

По отношение на структурата на публиките през следващите години трябва да се даде в по-голяма степен приоритет на детската и младежката аудитория. Обобщените данни по отношение на проведените събития и публиките показват, че културните организации рядко се насочват към младата аудитория. Проведените наблюдения показват, че най-широко застъпената публика са хората в активна възраст и пенсионерите. Липсата на творчески проекти, насочени към деца (до 12 годи-

ни), се превръща в трайна тенденция. Едва в четири наблюдаваните фестивали и конкурси през 2015 г. са участвали деца и младежи под формата на изпълнители (артисти). В контекста на Варна – Европейска младежка столица 2017, младите хора могат да се превърнат в основна целева група за фонд „Култура“ през следващите две години, което да спомогне за възпитаването и включването на нови публики, особено в областта на традиционните изкуства и народното творчество.

Международното измерение и присъствието на чуждестранна публика е от особено значение за утвърждаването на фестивалите и конкурсите с наднационален характер. Културният туризъм по отношение на фестивалите и конкурсите на град Варна не е достатъчно развит. Програмата на фонд „Култура“ обхваща активния туристически сезон, което може да допринесе за брандирането на града като дестинация за културен туризъм. Това би било резултат от активна кампания от страна на Община Варна, която да промотира културния календар в неговата пълнота пред туроператори и туристически агенции.

По отношение на медийното отразяване и видимостта на одобрените проекти се откроява подобрене през наблюдавания период. В много от попълнените въпросници има несъответствие в броя печатни, електронни, интернет базирани публикации и посочения брой публикации в български и чуждестранни медии. Това несъответствие се потвърждава и от независимото онлайн изследване за популяризирането на проектите, което в много случаи показва по-малък брой публикации от посочените.

Отразяването на събитията по одобрените фестивали и конкурси в печатните и електронните медии варира от 1 до 20 публикации. Значително повече са публикациите в интернет пространството. Фестивалите и конкурсите с дългогодишна история са утвърдили значимостта си и имат по-голям медиен отзвук. Те имат изявена постоянна публика. Броят публикации при тях е средно около 70.

При творческите проекти медийното отразяване е относително по-ниско. Най-често проектите са отразявани с 1 до 10 публикации по различните медийни канали. Прави впечатление, че спрямо 2014 г. през 2015 г. броят публикации, базирани в интернет пространството, се е увеличил и има по-голям брой проекти с брой публикации от 10 до 31.

Разпространяваната информация най-често е прессъобщението, което се разпраща до всички медии. Статиите са информативни и се забелязва

силна липса на критически отзвук в медиите. Броят критични статии за всички фестивали е едва седем. Неслучайно и процентното разпределение на статиите, публикувани преди и след събитията, е 85 % преди спрямо само 15 % след провеждане на събитията. От гледна точка на публикуваните коментари в интернет пространството обратна връзка с публиката липсва.

Най-използваните социални мрежи са Facebook и YouTube. Прави впечатление, че за разлика от Facebook промотирането на събитията, което достига до голям брой публика, видео клиповете в YouTube са гледани от минимален брой потребители. Това изисква допълнителното им популяризиране. Спрямо 2014 г. броят организации, които не са използвали социалните мрежи, е понисък.

По отношение на финансирането намалената общинска субсидия винаги се отчита като един от основните проблеми в последните дни и месеци преди провеждането на фестивалите, конкурсите и творческите проекти. В този съкратен период ръководителите на проекти трудно успяват да компенсират липсата на финансови средства с намирането на допълнителни спонсори и партньори, за да могат да осъществят първоначално планираните дейности и артистични програми. Културните организации трудно достигат до алтернативни източници на финансови средства. Това се превръща в трайна тенденция и извиква необходимостта от подкрепа на местните власти за превръщане на изкуствата и културата в област на интерес от страна на бизнеса и за цялостно промотиране на културата на град Варна като достойна и отговорна инициатива.

Във връзка с оптимизирането на следващите сесии по фонд „Култура“ следва списък от препоръки за подобряване на работата на фонда, които са изведени по време на проведеното изследване. Тези препоръки са резултат от идентифицирането на сходни проблеми при реализирането на проекти в четирите направления на програмата през 2014-а и 2015 г. Препоръките имат за цел да допринесат за разширяване и задълбочаване на партньорствата между Община Варна и културните оператори, работещи в града. Запазването и разширяването на обхвата на фонд „Култура“ би допринесло за развиването на сектора и за обогатяването и разнообразяването на културния живот на град Варна.

Препоръките се разделят в няколко направления. По отношение на процедурата по кандидатстване и селекцията на участниците в програмата се препоръчва предварително публикуване на

всички срокове по кандидатстването, одобрението на проектите и подписването на договорите. Зададените срокове трябва да се спазват от администраторите на програмата с цел свеждане до минимум на проблемите, свързани с късното обявяване на резултатите.

Въпреки че през 2015 г. оценките на независимите експерти се приемат за базисни при оценяването на проектите, те не са водещи при получаването на финансиране. Списъкът с одобрените проекти трябва да се публикува заедно с получените точки от качествено оценяване на проектните предложения, за да се гарантира прозрачността на процедурата. Мотивите за редуциране на общинската субсидия остават скрити за културните организации, което води до последващи проблеми при оптимизиране на бюджетите. Тази информация трябва да бъде на разположение на организациите, за да може ръководителите на одобрените проекти правилно да разпределят общинската субсидия по различните пера на бюджета, без това да се отрази на качеството на създаваните продукти или провежданите събития. Последната препоръка относно процедурата е организирането на информационна среща за въпроси по отчитането на проектите.

По отношение на целите и приоритетите, заложи в програмата за финансиране на културни проекти, от съществено значение е разработването на документ, който да отразява общинските политики за култура, за да може фонд „Култура“ да се съгласува с него. Без визия за развитието на сектора в град Варна не може да се планират и прогнозира културните резултати от провеждането на сесиите по фонд „Култура“. Въпреки посочените максимални прагове на финансиране по отделните направления организациите получават сравнително по-ниски субсидии спрямо исканата сума. Праговете за финансиране на фестивали и конкурси се определят единствено от броя издания и времеви период на събитията. В тази връзка е необходимо разработване и на качествени критерии при определяне на максималните прагове.

Редица организации изпитват проблеми при промотиране на своите културни събития и продукти – недостатъчен финансов ресурс за комуникационната кампания, висока степен на конкуренция за привличане на публиката, липса на кадри с маркетингови умения. В тази връзка Община Варна трябва не просто да включи одобрените проекти в Културния календар на града, но и да ги промотира заедно. Липсата на международна публика на културната програма на град

Варна може да се компенсира с промотиране на одобрените проекти пред туроператорите в града.

Фонд „Култура“ на Община Варна използва външни експерти при провеждането на мониторинг на културните събития. Крайните срокове за представяне на мониторинговите доклади са до 1 декември на съответната година, което принуждава експертите да обобщят и анализират събраната информация преди приключването на периода по изпълнение на одобрените проекти. Така зададените срокове възпрепятстват и включването на анализи въз основа на получените съдържателни отчети за изпълнението на проектите. В тази връзка се препоръчва въвеждането на по-късни срокове за предаването на мониторинговите доклади и тяхното публикуване на интернет страницата на Община Варна, за да може получените данни да бъдат използвани при други изследвания на културата. Препоръчва се и включването на отделен анализ на съдържателните отчети и изработването на каталог с проведените събития за съответната година.

По отношение на обхвата на фонд „Култура“ се препоръчва стартирането на сесиите по фонда да започва възможно най-рано (в края на предходната година), за да може да се обхванат и зимните месеци и да се избегне дългият период на изчакване на резултати. Съществува необходимост от въвеждането на отделни приоритети, които да стимулират осъществяването на събития в периферните райони на град Варна, както и в областта, за да се разшири географският обхват на програмата и да се обогати културният живот и извън централната част на града, както да се подкрепят проекти с детска и младежка насоченост, с което ще се допринесе за изпълнението на програмата на град Варна за Европейска младежка столица през 2017 г.

Посочените препоръки биха допринесли за оптимизирането на програмата, по-лесното ѝ администриране от местните власти, както и за минимизиране на съществуващите проблеми при реализацията на културните проекти. Най-осезаемият проблем остава липсата на стратегически документ за развитие на културата на град Варна. Такава стратегия би задавала визия за развитието на културния и творчески сектор в града, би поставила цели и приоритети в работата на дирекция „Култура и духовно развитие“ и би позволила да се използва огромният финансов ресурс на фонд „Култура“ за запазване и насърчаване на културното многообразие на град Варна. При отсъствието на национална стратегия за развитие на културата местната стратегия мо-

же да се съгласува с европейските политики за култура и документи като Работния план за култура 2015–2018 г., Европа 2020, Зелената книга. Така ще разшири потенциалът на културните и творчески индустрии, с което ще се осигури развитието на културния живот на град Варна в културна дестинация на европейско ниво.

Използвана литература

1. Закон за закрила и развитие на културата, обн. ДВ, бр. 50 от 1.06.1999 г.
2. Насоки за кандидатстване за финансиране на фестивали, конкурси и творчески проекти по фонд „Култура“ – 2015 г., приет от ОбС Варна с Решение № 1909–9/37/19.12.2014 г.
3. Насоки за кандидатстване по направленията на Общински фонд „Култура“ 2014 г., приет от ОбС Варна с Решение № 1346–2/12.02.2014 г.
4. Правилник за работата на фонд „Култура“ на Община Варна, приет от ОбС Варна с Решение № 1346–2/12.02.2014 г.

5. Правилник за работата на фонд „Култура“ на Община Варна, приет от ОбС Варна с Решение № 1909–9/37/19.12.2014 г.

6. Програма за финансиране на творчески проекти „Варна – територия на творчество“ 2013. [Онлайн] Достъпен на http://varnaculture.bg/newspage_bg_2.php?page=news_show&newsID=740&nsID=2 [Прегледан на 28 октомври 2016]

7. **Томова, Б.** (2002) Реформата в българската култура и алтернативните методи за финансиране. В: Сборник. *Университетско икономическо образование и социална реформа: между очаквания и реалности*. София: УИ „Стопанство“, с. 58–64.

За контакти:

Невена Николаева Добрева, докторант
GSM: 0897966341
e-mail: dobreva.nevena@gmail.com